О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Історія України

Профільний рівень

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2019

УДК 94(477)”1945/2018”(075.3)
Г51

Гісем О. В.

Г51 Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2019. — с., іл.

ISBN

УДК 94(477)”1945/2018”(075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2019
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2019

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

В 11 класі ви завершуєте вивчення курсу історії України. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Весь матеріал об'єднано в шість розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, що, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати. Звертайте на них особливу увагу і намагайтеся запам'ятати. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Для цього на полях розміщені визначення всіх важливих понять і термінів. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схеми розкриють зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено **висновки**, які допоможуть вам визначити розглянуті в ньому провідні ідеї. Після них пропонуються **запитання та завдання**, спрямовані на формування різних умінь і навичок. Звертайте увагу на умовні позначення, розташовані поряд. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

У кінці підручника ви знайдете **додатки**: словник основних термінів, хронологічну таблицю, плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою.

Підручник містить **електронний додаток**. У ньому зібрано матеріал, який більш повно розкриває деякі питання навчального курсу. Також тут наведено фрагменти історичних документів із запитаннями до них та відомості про видатних українських діячів і діячок цього періоду. Крім того, в електронному додатку ви знайдете рекомендації до практичних робіт і необхідні матеріали для їх проведення. Підсумувати матеріал розділу можна за допомогою **узагальнюючих запитань і завдань**. **Тестові завдання**, що виконуються в режимі онлайн, дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного оцінювання.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить вашу роботу з підручником.

- **Пригадайте** — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.
- **Цікаві факти** — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.
- **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.
- **Висновки** — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.
- **Запитання і завдання** — ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, розподілені на чотири групи:

«Перевірте, як ви запам'ятали» — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

«Подумайте і дайте відповідь» — запитання цієї рубрики дадуть вам змогу осмислити прочитане.

«Виконайте завдання» — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

«Творче завдання» — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури за вказівкою вчителя/вчительки, або тими, хто прагне поглибити свої знання.

§ 1. Вступ

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: пригадати, які періоди історії України ви вивчали у попередніх роках та якими були їхні особливості; з'ясувати, який період вивчатиметься цього навчального року, якою є його структура й особливості; познайомитися із загальними тенденціями світового розвитку другої частини Новітньої історії; проаналізувати уроки Другої світової війни для України; визначити особливості території і населення України після Другої світової війни.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події першої частини Новітньої історії України ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою точку зору. **3.** Порівняйте основні тенденції розвитку України та країн Заходу у 1914—1945 рр. **4.** Укажіть основні наслідки Другої світової війни для України. **5.** Наведіть приклади того, як інформація про події Другої світової війни зберігається в історичній пам'яті.

1 ДРУГИЙ ПЕРІОД НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Вони, у свою чергу, характеризуються певними подіями, явищами, історичними процесами, діяльністю видатних особистостей тощо. У попередніх класах ви познайомилися з давньою, середньовічною, новою та першим періодом Новітньої історії України.

Цього навчального року ви продовжите вивчення Новітньої історії України.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події другого періоду Новітньої історії України. Період, який вивчатиметься в цьому році, містить багато важливих подій. Ключовими серед них є відновлення незалежності України, становлення України як незалежної держави й успішне творення нової України в сучасних умовах.

На початку другого етапу Новітньої історії українцям довелося пережити нові трагедії: труднощі післявоєнної відбудови, голод 1946—1947 рр., тривале збройне протистояння на західноукраїнських землях, нові сталінські репресії. Однак саме в цей час більшість українських земель було об'єднано у складі УРСР, Україна стала членом-засновницею Організації Об'єднаних Націй (ООН) й увійшла до складу цієї організації, долучившись до світового співтовариства.

Загоївши рани війни, УРСР від середини 1950-х рр. прискорила темпи свого розвитку, почав зростати життєвий рівень населення. Нове радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим дещо **лібералізувало тоталітарний режим** у СРСР. Він позбув-

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I частина	II частина	I частина	II частина
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

СТРУКТУРА ДРУГОЇ ЧАСТИНИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1945 р. — початок XXI ст.)

Хронологічні межі періоду	Назва періоду
1945—1953 рр.	Україна в перші повоєнні роки
1953—1964 рр.	Україна в умовах десталінізації
1964—1985 рр.	Україна в період загострення кризи радянської системи
1985—1991 р.	Відновлення незалежності України
1991—2005 р.	Становлення України як незалежної держави
2005 р. — до сьогодення	Творення нової України

? **1.** Назвіть хронологічні межі частини Новітньої історії України, яку ви вивчатимете цього року. **2.** На які періоди поділяється друга частина Новітньої історії України? **3.** Чому, на вашу думку, по мірі наближення до сучасності періоди історії України охоплюють менший проміжок часу?

ся деяких своїх одіозних проявів — масових репресій, вседозволеності каральних органів тощо. Було реабілітовано мільйони незаконно засуджених людей. Крім того, М. Хрущов став ініціатором реформування економіки та соціальної сфери. У суспільстві поширилися надії на краще життя, які підживлювалися обіцянками Комуністичної партії побудувати комунізм упродовж найближчих 20 років. На тлі цих процесів відбулося нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю «шістдесятників». Національно-визвольний рух набув нових форм. Його учасники відмовилися від збройних форм боротьби й зосередилися на критиці радянської системи та моральному опорі.

У період загострення кризи радянської системи Україна, як й інші союзні республіки, зіткнулася з наростаючими економічними і соціальними проблемами. Стрімко наростало технологічне відставання від провідних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, влада посилила ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні обернувся тотальною русифікацією і фактичним нищенням української культури. Відкритий опір системі чинила лише невелика група дисидентів (незгодних), яка зазнавала жорстоких переслідувань і покарань.

АКТ
Проголошення Незалежності України

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ
та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

24 серпня 1991 року

Голова Верховної Ради України

Леонід Кравчук

Акт Проголошення незалежності України

Так довго тривати не могло. Загострення кризи призвело до усвідомлення владою необхідності змін. Нове партійне керівництво на чолі з М. Горбачовим започаткувало політику **«перебудови»**. Уже на початку перебудови Україні довелося пережити нову трагедію — Чорнобильську катастрофу, наслідки якої відчуваються й сьогодні. Трагедія призвела до суспільної активності в Україні. А політика «гласності» й «демократизації» стала потужним поштовхом до розгортання нового етапу українського національно-визвольного руху, який завершився проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. Від цього часу відбувається процес творення нової України, яка рухається шляхом демократичного розвитку.

2 ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ ДРУГОЇ ЧАСТИНИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ. Світова історія 1945 р. — початку XXI ст. містить багато важливих подій і явищ. У провідних країнах світу в цей час розпочався перехід від індустріального до **постіндустріального суспільства** (прочитайте визначення цього поняття у підручнику всесвітньої історії). В економіці післявоєнне економічне піднесення сприяло успішній відбудові господарства. Далі її розвиток мав циклічний характер.

Радянський агітаційний плакат

У політичній сфері після повоєнного облаштування світу країнами антигітлерівської коаліції у ньому встановилася біполярна (двополюсна) модель. Розгорнулося протистояння США та СРСР. Світ увійшов у період «холодної війни».

У внутрішньополітичному розвитку країн Заходу головними стали подальший розвиток демократичних традицій і становлення «держави добробуту». У країнах, які, як і СРСР, рухалися соціалістичним шляхом розвитку, встановилися комуністичні режими, що за темпами соціально-економічного розвитку суттєво поступалися Заходу. Політичне життя країн

Воєнний злочин — поняття у міжнародному праві, яке об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняються умисно або через грубу необережність.

Злочини проти людства — «найбільш ненависні злочини, оскільки являють собою серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію людської особистості». До них належать убивства, масове винищування людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Нюрнберзький процес. 1945—1946 рр.

Токійський процес. 1946—1948 рр.

«соціалістичного табору» мало тоталітарний характер. Поступове загострення кризи комуністичних режимів призвело до того, що наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. вони зазнали краху.

Важливою складовою післявоєнної світової історії стало покарання тих, хто в роки Другої світової війни скоювали **воєнні злочини** та **злочини проти людства**.

У період після завершення Другої світової війни військових злочинців Німеччини було покарано в результаті Нюренберзького процесу 1945—1946 рр., а Японії — Токійського процесу 1946—1948 рр.

Характерними рисами світового розвитку в другий період Новітньої історії стали розгортання **науково-технічної революції**, дедалі більша глобалізація світу і поява **глобальних проблем людства** (зі змістом цих понять ви познайомитеся у курсі всесвітньої історії).

3 УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ. Друга світова війна тривала шість років і стала найбільш масовою та кривавою в історії людства. Європа була в ній основним театром воєнних дій, де вирішувалася доля війни. Україна була однією з країн, де точилися активні бойові дії, і зазнала величезних матеріальних збитків і людських втрат.

Друга світова війна стала однією з найважливіших подій в історії людства. Цінність історії полягає в тому, що події, які відбулися у минулому, можуть навчити нащадків не повторювати їх у майбутньому. Проте для того, щоб історія могла навчити, необхідно вміти аналізувати її уроки й робити з них відповідні висновки. Серед уроків, які надала людству Друга світова війна, доцільно звернути увагу на такі:

1. Побудувати міцний і тривалий мир, принижуючи одні народи іншими та ігноруючи їхню волю, неможливо.
2. Проти війни потрібно боротися всім разом, об'єднавши зусилля. Розрахунки на те, щоб гарантувати безпеку лише собі за рахунок інших, марні.
3. Націоналізм у вигляді державної політики (у даному випадку німецький) — небезпечна для суспільства ідеологія, як і радикальні рухи. Демократичні держави мають вживати запобіжні заходи, щоб вони не могли перетворити свої ідеї на державну політику.
4. Національна ідея відрізняється від націоналізму. Її необхідно поважати, рахуватися з нею, інакше її носії можуть силою захищати свої національні інтереси, що ігноруються. Результати такої боротьби важко передбачити.
5. Український національний рух у роки Другої світової війни не мав достатніх сил для перемоги. Проголошена ним як кінцева мета побудова незалежної соборної Української держави не змогла отримати всенародну підтримку.
6. Для того щоб перемогти, народу необхідна спільна політична мета, поєднана з усвідомленням справедливості своєї боротьби.

Національний музей історії України у Другій світовій війні. Київ

Пам'ятник героям УПА у Сколе (Львівська обл.)

7. Політика повинна відповідати загальнолюдським моральним принципам.

Після завершення Другої світової війни карта Європи знову була перекроєна відповідно до інтересів держав-переможниць. Для України позитивне значення цього факту полягало в тому, що більшість українських етнічних земель увійшли до складу Української РСР.

У передвоєнні та воєнні роки українське питання набуло великого розголосу. Спочатку світ дізнався про створення Карпатської України, а у роки війни — про діяльність і боротьбу ОУН та УПА.

Друга світова війна забрала життя понад 50 млн осіб. Україна — друга країна в світі після Німеччини за кількістю людських втрат. Матеріальні збитки УРСР склали 285 млрд крб., що становило 42 % загальносоюзних втрат. В Україні було спалено й зруйновано 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл. Назавжди була втрачена величезна кількість культурних цінностей.

Друга світова війна стала подією, що вплинула на життя всього тогочасного населення України. Кожна українська сім'я пам'ятає представників попередніх поколінь, на долю яких вплинула війна. В історичній пам'яті українського народу Друга світова війна назавжди залишиться як період тяжких страждань, всенародна трагедія і людський подвиг. Проте слід пам'ятати, що ставлення до війни в Україні різниться залежно від регіонів. Сьогодні, на початку XXI ст., в історії Другої світової війни для України залишаються досить складні та неоднозначні питання. Так, дослідники Українського інституту національної пам'яті вважають, що актуальними є такі питання:

1. Чи була минула війна дійсно Великою вітчизняною для українського народу?
2. Чи стала спільна перемога над нацистами та їхніми союзниками Великою Перемогою для України й українців, особливо з огляду на їхню подальшу долю?
3. Хто під час війни боровся за справжні ідеали й кого в Україні вважати героями війни — воїнів Червоної Армії та учас-

Меморіал Слави, присвячений радянським воїнам і громадянам, які загинули під час німецько-радянської війни 1941—1945 рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Ставлення до святкування 9 травня у регіонах України (за даними соціологічного опитування Центру політичних та економічних досліджень ім. О. Разумкова, проведеного у квітні 2008 р.)

Питання	Захід	Центр	Південь	Схід
Для мене це дійсно велике свято	30,4	69,3	76,7	76,4
Для мене це звичайне свято, як й інші офіційні свята	42,3	26,7	18,3	20,6
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	18,4	2,9	3,3	2,6
Для мене це не свято і я вважаю, що цей день має бути робочим	3,9	0,6	0,3	0,2
Важко відповісти	5,0	0,5	1,4	0,2

? Проаналізуйте наведені дані й зробіть висновок про відмінності у ставленні до святкування Дня Перемоги у регіонах України.

ників радянського руху Опору чи вояків УПА та інших формувань українського національно-визвольного руху? А можливо, протиставлення в цьому випадку взагалі неприйнятне і навіть неправомірне?

Сформульовані питання не є суто науковими, вони мають величезну емоційну складову і є болючими як для різних спільнот, так і для суспільства загалом.

На відбудові повоєнного Львова

4 ТЕРИТОРІЯ І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Людські втрати в Україні за роки Другої світової війни за різними оцінками становлять від 5 до 8,5 млн осіб. Довоєнні показники кількості населення були досягнуті лише наприкінці 1950-х рр. Відповідно до даних перепису 1959 р. в республіці проживало 41,9 млн осіб, що було на 1 % більше, ніж у 1939 р. При цьому темпи зростання кількості населення суттєво відрізнялися за регіонами. У Києві воно збільшилося майже на 30 %, на сході — більш ніж на 17 %, у південних областях — на 4 %. У західних областях воно зменшилося на 12 %.

Середня тривалість життя населення республіки, порівняно з довоєнним періодом, поступово зростала. У 1950 р. вона становила 61 рік для чоловіків і 69 років для жінок. На початок 1960-х рр. середня тривалість життя чоловіків і жінок в Україні досягла 71,5 року, що відповідало тогочасному рівню розвинених країн світу.

Хрещатик у середині 1950-х рр.

Досить легкі порівняно з іншими радянськими республіками, умови життя спричиняли те, що три десятиліття після закінчення Другої світової війни в Україні спостерігався міграційний приріст населення. До середини 1970-х рр. кількість прибулих до республіки в середньому на півмільйона осіб за рік перевищувала тих, хто залишав Україну.

УРСР мала один з найвищих у складі СРСР показників рівня урбанізації населення. Станом на 1959 р. міське населення становило понад 45 % від його загальної кількості. На по-

чаток 1960-х рр. кількість міського населення республіки вперше в її історії перевищила показники кількості сільського. Це унаочнювало те, що навіть за несприятливих умов панування радянської моделі розвитку Україна стала індустріально-аграрною державою.

За даними перепису 1959 р. найбільшим містом України з 1,1 млн населення був Київ. Крім нього, до п'ятірки найбільших за кількістю населення міст входили Харків, Донецьк, Одеса та Дніпропетровськ (Дніпро).

За національним складом у 1959 р. українці становили понад 76 % населення. Найбільшою національною меншиною були росіяни, які складали близько 17 % населення.

Територія УРСР після війни становила 576,6 тис. км^2. Лінію західного кордону республіки у складі СРСР було визначено угодами з Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

ВИСНОВКИ

- У цьому році вивченням другої частини Новітньої історії України ви завершите розгляд систематичного курсу її минулого.
- Цей період вітчизняної історії містить чимало важливих подій, однак найважливішими серед них стали відновлення незалежності України та її розвиток як суверенної держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть хронологічні межі другої частини Новітньої історії України. **2.** На які періоди поділяється друга частина Новітньої історії України? **3.** Які ключові події можна виділити в історії України цього періоду? **4.** Коли було проголошено незалежність України? **5.** Якими були втрати населення України за роки Другої світової війни? **6.** Укажіть кількість населення республіки у 1950 р.

7. Дайте коротку характеристику другої частини Новітньої історії України та її періодизацію. **8.** Якими були загальні тенденції розвитку тогочасної світової історії? **9.** Охарактеризуйте територію та населення України у післявоєнний період. **10.** Назвіть та прокоментуйте уроки Другої світової війни для України. Які з них ви вважаєте найважливішими? Чому? **11.** Порівняйте територію та населення України на початку першої частини та початку другої частини Новітньої історії України.

12. Покажіть на карті територію України станом на 1945 р. та назвіть держави, які були її сусідами. **13.** Складіть план на тему «Територія і населення України після завершення Другої світової війни». **14.** Підготуйте есе на тему «Які з уроків Другої світової війни для України я вважаю найважливішими?». **15.** Підготуйте навчальний проект «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне і відмінне».

§ 2. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, які адміністративні зміни відбулися в УРСР у перші повоєнні роки; проаналізувати перебіг операцій «Вісла» і «Захід» та їхні наслідки; визначити особливості зовнішньополітичної діяльності УРСР у цей період.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якою була територія УРСР напередодні Другої світової війни? **2.** Як змінилася її територія у перший період Другої світової війни? **3.** Назвіть особливості політики влади Польщі на українських землях у передвоєнний період. **4.** Коли утворилася ООН?

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ. Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. Уперше за багато століть майже всі українські землі були об'єднані кордонами однієї держави. Хоча Україна й зазнала великих збитків (зруйнований економічний потенціал, численні людські втрати), значно розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага республіки в СРСР, вона вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, суттєво змінився склад її населення.

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України, актуалізувалося під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Воно активно обговорювалося під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції.

Остаточно повоєнні кордони УРСР сформувалися у процесі україно-польського, радянсько-польського, радянсько-чехословацького, радянсько-румунського територіальних узгоджень та юридичного закріплення у складі республіки західноукраїнських земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. Особливо складним і тривалим було врегулювання територіальних питань із Польщею та Чехословаччиною. На цей процес суттєво вплинуло міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Східній Європі.

Першим кроком на шляху україно-польських територіальних домовленостей стала Люблінська угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. Відповідно до цього документа частина українських земель (частина Підляшшя і Холмщини, Надсяння, Лемківщина), де проживало майже 800 тис. українців, передавалася Польщі. Хоча ще влітку 1944 р. було складено карту майбутньої Холмської області УРСР. У такий спосіб сталінське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд і зменшити негативне ставлення польської громадськості до СРСР через події 1939 р.

Крім того, угода передбачала **обмін населенням:** українці мали переселитися на територію УРСР, а поляки — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбутися добровільно. Відповідно до міжнародного міграційного права цей процес називають **репатріацією**, а його учасників **репатріантами**.

Особливістю цієї угоди було те, що її підписували представники УРСР, а не СРСР, як це було в подібних випадках. Цим самим уряд СРСР імітував обопільне бажання двох народів, а сам залишався осторонь і в разі якихось міжнародних конфліктів міг заявити, що не має відношення до цього.

У реальному житті переселення в більшості випадків виявилося недобровільним і затягнулося до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Переселенню чинили

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення, відповідно до попередньо досягнутих міждержавних домовленостей.

Репатріація — повернення на батьківщину.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

опір як поляки, так і українці. За офіційною статистикою, до Польщі на жовтень 1946 р. переселилося 812 688 поляків, а до УРСР на березень 1947 р. — 472 635 українців.

Територіальне розмежування між СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. Цей документ встановлював кордон по «лінії Керзона» з відхиленнями на схід (тобто на користь Польщі) на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км (район Немирів—Ялівка) і навіть 30 км (район р. Солокії і м. Крилува).

Процес україно-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, у результаті якого до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинополя (згодом перейменованого на Червоноград), а до Польщі відійшли території навколо м. Нижні Устрики Дрогобицької області.

Із наближенням радянських військ до кордонів Чехословаччини на завершальному етапі Другої світової війни постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша та в договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між ЧСР та СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Закарпатську Україну вирішувалося на користь Чехословаччини.

У травні 1944 р. в Лондоні між СРСР і ЧСР було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і союзними (радянськими) військами на визволеній території. Угода передбачала, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення військових дій. На решті території влада здійснюватиметься чехословацькою адміністрацією. Проте зі вступом радянських військ на територію Закарпатської України ситуація змінилася. Радянське керівництво стало розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей радянське керівництво використало антифашистський і національно-визвольний рухи населення краю.

Зі звільненням Закарпатської України від фашистської окупації вийшли з підпілля Народні комітети, які почали виконувати роль органів місцевого самоврядування, а також комуністи, які 19 листопада 1944 р. утворили самостійну Комуністичну партію Закарпатської України.

Відновлення чехословацької адміністрації гальмувалося. Більша частина краю була включена в зону, на яку поширювалася влада радянської воєнної адміністрації. У процеси, що відбувалися у краї, активно втручалися органи НКВС, які одразу почали здійснювати масове інтернування та депортацію місцевого населення, та військова адміністрація, що здійснювала призов до лав Радянської армії.

У таких умовах 26 листопада 1944 р. в місті Мукачеві було скликано з'їзд Народних комітетів. На з'їзді схвалили маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською

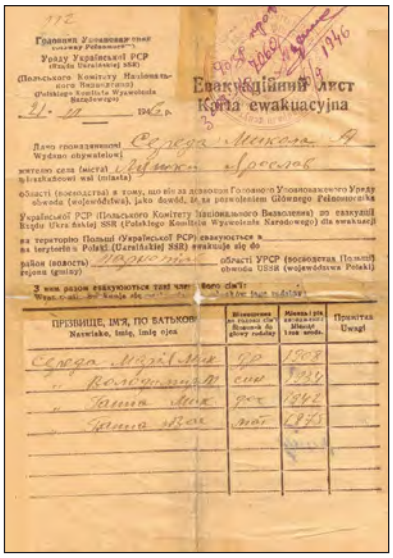
Евакуаційний лист
Karta ewakuacyjna

Евакуаційний лист про переселення з Польщі до УРСР. 1946 р.

Делегати з`їзду Народних комітетів Закарпатської України голосують за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, 26 листопада 1944 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із маніфесту першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР (26 листопада 1944 р.)

…Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковічну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він йшов на вибори сільських, районних і міських Народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духовенства всіх міст і сіл Закарпатської України, перший з'їзд Народних комітетів усієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.
2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.
3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.
4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

? Як ви оцінюєте рішення першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України для України і долі краю?

Україною, обрали Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України й сформували уряд. Досить швидко були створені всі атрибути державності Закарпатської України — суд, прокуратура, збройні сили, органи управління на місцях тощо.

Події в Закарпатті непокоїли уряд Чехословацької республіки. Міністр закордонних справ ЧСР Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росію не можна пускати в Європу».

Проте розвиток подій змушував керівників Чехословаччини враховувати нові обставини. Населення Закарпаття бажало приєднатися до України. СРСР, порушуючи попередні угоди, прагнув якнайшвидше вирішити долю Закарпаття на свою користь. Усі спроби уряду ЧСР перенести це питання на обговорення післявоєнної міжнародної конференції наражалися на опір сталінського керівництва.

Зрештою уряд ЧСР змушений був поступитися. У червні 1945 р. договір між ЧСР і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. 22 січня 1946 р. було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення у складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідовував Закарпатську Україну як державне утворення. Виступаючи 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдиній українській державі.

Крапку у визначенні західних повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, за яким до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р. Згодом ці кордони були підтверджені угодою 1961 р.

МОЛОДЬ ЗАКАРПАТТЯ

Хай живе і славиться наша Батьківщина - Радянський Союз!

Радій наша молоде в єдиній радянській сім'ї!

Подписание Договора между Советским Союзом и Чехословацкой Республикой о Закарпатской Украине

ДОГОВОР

ПРОТОКОЛ

Договір між СРСР і ЧСР стосовно Західної України, надрукований у газеті «Молодь Закарпаття» від 30 червня 1945 р.

Урегулювання територіальних питань мало для України важливе історичне значення:

- остаточно встановлювалися та юридично закріплювалися кордони республіки;
- збільшилася територія УРСР;
- відбулися демографічні зміни у складі населення республіки;
- основна частина українських земель об'єдналася в кордонах однієї держави.

Об'єднання українських земель, вихід України на міжнародну арену зумовили необхідність зміни державної символіки республіки. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

Міністр закордонних справ Румунії підписує мирний договір. Париж, 10 лютого 1947 р.

2 ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА» І «ЗАХІД». Хоча обмін населенням між УРСР і Польщею було завершено в 1947 р., чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя. Щоб полонізувати ці землі й остаточно приборкати УПА, яка фактично контролювала ці території, польська влада за погодженням з радянським керівництвом провела масштабну депортаційну операцію «Вісла» (березень — липень 1947 р.). Її метою було переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини). Близько 30 тис. польських солдатів і офіцерів, спираючись на підтримку радянських і чехословацьких військ, які блокували кордони, оточили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинуло, 1466 були заарештовані). Під загрозою покарань у стислі строки на нові землі переселили 140 575 осіб українського і мішаного українсько-польського населення. Для тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, створили концентраційний табір у Явожні, де утримувалися 3800 осіб. У результаті операції «Вісла» для загонів УПА,

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійного й державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягала у примусовій депортації українців з їхніх етнічних територій у складі Польщі на території у західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччини, з метою з метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Уривок зі звіту міністра оборони, заступника начальника Генерального штабу Війська Польського генерала С. Массора

…При розгляді ситуації на території Краківського округу виникла проблема із залишками українців. Багато осіб і навіть цілі сім'ї українців сховалися в лісах, або в прикордонних теренах Чехословацької республіки, а потім повернулися у свої садиби, становлячи бази для банд УПА і небезпеку і редентизму на майбутнє. Оскільки Радянський Союз не приймає на даний час цих людей, здається, необхідно навесні здійснити енергійну акцію переселення цих осіб окремими сім'ями, розкидуючи їх по всіх відновлених територіях, де вони швидко асимілюються…

? Як у джерелі обґрунтовується необхідність виселення українців з їхніх земель?

Виселення українського населення солдатами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки «Познань»

Пам'ятний знак депортованим українцям з Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшшя у м. Самбір (Львівщина)

Операція «Захід» — примусове переселення населення Західної України (за винятком Закарпаття), здійснене 21 жовтня 1947 р. радянською владою з метою послаблення українського визвольного руху в краї.

ЦІКАВІ ФАКТИ

21 жовтня 2017 р. в Україні вшановували 70-ті роковини масової депортації населення Західної України до Сибіру.

які втратили соціальну опору, зник сенс боротьби на цих територіях. Командувач УПА Р. Шухевич видав наказ про припинення боротьби на Закерзонні. Унаслідок депортаційних акцій населені українцями землі на території Польщі були полонізовані. У 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». 22 квітня 2017 р. в Україні на державному рівні відзначався День пам'яті жертв операції «Вісла».

10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР оприлюднила указ «Про виселення із західних областей УРСР до областей Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Читинської членів родин «оуновців» та активних бандитів, заарештованих та вбитих у боях». Операція «Захід» розпочалася 21 жовтня о другій годині ночі. Протягом доби було виселено 76 192 особи, серед яких було 22 174 дитини.

Переселенців із Західної України товарними вагонами відправляли залізницею для примусової роботи на копальнях або до колгоспів Сибіру. Сотні осіб під час транспортування померли.

3 ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРСР. Наприкінці Другої світової війни, як ви вже знаєте, Україна знову виходить на зовнішньополітичну арену. Проте як складова частина Радянського Союзу вона не мала можливості здійснювати самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин, X сесія Верховної Ради СРСР (28 січня — 1 лютого 1944 р.) прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. А в березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки. Його першим керівником став письменник О. Корнійчук, а згодом Д. Мануїльський. Також було створено Народний комісаріат оборони УРСР, який очолив В. Герасименко.

Листівка УПА про депотрування на спецпоселення до Сибіру. 1947 р.

Зваживши́сь на такий крок, сталінське керівництво мало далекосяжні стратегічні цілі: по-перше, представити приєднання західних областей України та Білорусії як акт возз'єднання територій, населених представниками одного етносу; по-друге, збільшити кількість своїх представників у Організації Об'єднаних Націй, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США) під час обговорення проекту майбутньої Організації Об'єднаних Націй радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновниками організації. Хоча ця пропозиція була відхилена, сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Кримській конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

Українська делегація на установчій конференції ООН в Сан-Франциско. 1945 р.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно залучилася до роботи. Д. Мануїльський очолив комітет із підготовки тексту преамбули (вступу) і першого розділу Статуту ООН «Цілі та принципи діяльності Організації». Інші члени української делегації — І. Сенін, О. Палладій, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк — також взяли участь у роботі комітетів.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної Рад, а в 1948—1949 рр. — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур Організації, у тому числі й до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу, її представник відіграв вирішальну роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення держави Ізраїль.

Із перших років своєї діяльності українська дипломатія була досить активною. На чолі з наркомом Д. Мануїльським представники УРСР брали участь у Паризькій мирній конференції (29 липня —15 жовтня 1946 р.), у лютому 1947 р. підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Українська делегація також взяла активну участь у роботі Дунайської конференції 1948 р., яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї. Уже під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу Всесвітньої Ради Миру, запропонувала низку мирних ініціатив.

Американські кадети піднімають прапор Української РСР над резиденцією Організації Об'єднаних Націй. Сан-Франциско, 1945 р.

Незважаючи на таку бурхливу зовнішньополітичну діяльність, УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Так, угоди з Польщею та Чехословаччиною про врегулювання питання кордонів підписувалися представником союзного Наркомату закордонних справ. А пропозиції Великої Британії (1947 р.) та Судану (1956 р.) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишилися без відповіді.

Таким чином, вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР.

ВИСНОВКИ

- Друга світова війна значно змінила долю України. УРСР вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, були міжнародно визнані західні кордони УРСР.
- Уперше за багато століть майже всі українські землі опинились у межах однієї держави. Ці важливі зміни були зумовлені стратегічними інтересами СРСР.
- Операції «Вісла» та «Захід» стали яскравими прикладами ігнорування комуністичними режимами прав людини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «репатріант». **2.** Коли було підписано радянсько-румунський договір про кордон? **3.** Що таке операція «Вісла»? **4.** Скільки осіб було виселено із Західної України під час операції «Захід»? **5.** Назвіть дату створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. **6.** Хто очолював українську делегацію на Паризькій мирній конференції 1946 р.?

7. Охарактеризуйте процес визначення державних кордонів УРСР у повоєнних міжнародних договорах. **8.** Визначте спільне й відмінне в операціях «Вісла» і «Захід». **9.** Яку участь брала УРСР у діяльності міжнародних організацій у перші повоєнні роки?

10. Покажіть на карті, як відбувалося визначення кордонів УРСР у цей період. **11.** Складіть таблицю «Операції "Вісла" та "Захід"».

Назва	Дата проведення	Методи, які застосовувалися щодо українського населення	Кількість постраждалих	Результати і наслідки

12. У 2007 р. президенти Польщі Л. Качинський та України В. Ющенко в спільній заяві засудили операцію «Вісла» й зазначили, що вона суперечила базовим правам людини. Назвіть базові права людини, які порушила операція «Вісла». **13.** Впродовж вивчення розділу підготуйте до уроку узагальнення навчальний проект на теми (за вибором): 1) Україна для ООН. ООН для України. 2) Стадії боротьби за незалежність: від УНР до УПА (початок кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у XX столітті?»).

§ 3—4. Внутрішньополітична й економічна ситуація в УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати, як в УРСР відбувся перехід до мирного будівництва; визначити особливості повоєнної відбудови в республіці; дізнатися, як і чому стався масовий голод 1946—1947 рр.; встановити характерні риси життя та побуту населення УРСР у цей період.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке відбудова? У яких із вивчених країн світу, коли і як вона здійснювалася? **2.** Коли в першій половині XX ст. в Україні стався масовий голод? Укажіть його причини, особливості й наслідки. **3.** Назвіть характерні риси життя і побуту населення республіки у 1930-х рр.

1 ПЕРЕХІД ДО МИРНОГО БУДІВНИЦТВА. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УРСР.

Після звільнення території республіки від нацистських військ постало питання про відбудову народного господарства України. На думку істориків, жодна країна Європи не зазнала такого руйнування, як Україна.

Загальні збитки, які війна принесла народу та господарству України, становили 1,2 трлн крб. Украй важким було становище в сільському господарстві, яке в 1945 р. дало лише третину довоєнного річного врожаю. Значними були і демографічні втрати. Як наслідок різко скоротився обсяг трудових ресурсів. Катастрофічно погіршилися побутові умови населення: близько 10 млн осіб залишилися без житла.

У таких важких умовах розпочиналася відбудова народного господарства. До кінця 1945 р. було відновлено 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % — легкої промисловості, уведено в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відновлено житловий фонд, розпочали працювати більшість шкіл, вузів, медичних установ.

Однією з визначальних рис політичного життя України стало зміцнення впливу Комуністичної партії. Партійний апарат

постійно прагнув до тотального контролю над усіма сферами життя суспільства.

Відновлювалася діяльність органів радянської влади. У лютому 1947 р. було проведено вибори до Верховної Ради, у грудні 1947 р. — до місцевих Рад. У той самий час було ліквідовано органи управління, які діяли у воєнний час. Реорганізовувалася система управління промисловістю й сільським господарством. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано на Раду Міністрів УРСР. На підприємствах та в установах відновлювалися 8-годинний робочий день, відпустки, скасовувалася понаднормова неоплачувана праця. Скорочувалися асигнування на оборону. Країна переходила до мирної праці.

Відбудова — відновлення зруйнованого господарства.

Загальний вигляд відбудованої шахти ім. Ворошилова, м. Комунарськ, Ворошиловградська область. 1946 р.

2 ВІДБУДОВА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ. У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946—1950 рр., в основу якого були покладені тези Й. Сталіна, висунуті на зустрічі з виборцями Сталінського округу Москви 9 лютого 1946 р. У своїй промові Й. Сталін виділив чотири основні позиції економічного розвитку СРСР: метал — для виробництва озброєння та обладнання підприємств; паливо — для підтримання роботи заводів, фабрик, транспорту; бавовна — для виробництва обмундирування; хліб — для забезпечення армії продовольством. Тобто продовжувалася політика індустріалізації, що була започаткована наприкінці 1920-х рр., причому на перше місце висувалося задоволення військових потреб СРСР.

Відбудова центральної частини м. Полтави у перші післявоєнні роки

Нехтуючи фізичними можливостями людей, план передбачав менш ніж за п'ять років відбудувати зруйновані війною райони країни, відновити довоєнний рівень промислового й сільськогосподарського розвитку і навіть його перевищити, підвищити продуктивність праці на 36 %. Хоча експерти вважали, що Радянському Союзу для відбудови потрібно декілька десятиліть. Обсяг капіталовкладень на п'ятирічку становив 65 млн крб, що перевищувало рівень капіталовкладень за три передвоєнні п'ятирічки. Таким чином, виснажене війною населення змушене було працювати на межі своїх сил.

Відбудова в Україні мала такі особливості:

- масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи;
- республіці доводилося розраховувати лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна» робила неможливим використання західної, перш за все американської, фінансової та технічної допомоги;
- під час відбудови ставка робилася на важку промисловість та енергетику (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на останнє виділялося лише 7 % капіталовкладень);
- економіка України відбудовувалася й розбудовувалася, звичайно, не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Крім того, внаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Ка-

Колона з хлібом прямує на елеватор. Одещина, 1947 р.

Тоталітарна економіка — притаманна тоталітарній країні система функціонування господарства, за якої всі економічні процеси контролює держава і вони підпорядковані її інтересам.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва шляхом кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництв.

Модернізація — оновлення, приведення чогось у відповідність до сучасних вимог із метою досягнення нового якісного стану.

захстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом з 18 % до 7 %;

- повсюдно була запроваджена адміністративно-командна система. Саме її жорсткі умови давали змогу мобілізувати і зосередити значні матеріальні та людські ресурси для відбудови господарства;
- надзвичайно велика роль відводилася ідеологічному заохоченню праці, що знаходило свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів;
- відбудова ускладнювалася голодом 1946—1947 рр.;
- гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій.

Проведення відбудови народного господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачало відновлення **тоталітарної економіки**, яка рухалася **екстенсивним шляхом розвитку**. При цьому відновлювалися довоєнні потужності, модернізація яких майже не відбувалася.

Результати відбудови були неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість України. Її обсяг у 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови внаслідок жорстких методів її проведення була дуже високою.

Особливо тяжким залишалося становище селян. Вони отримували мізерні заробітки, на них не поширювалися соціальні гарантії, вони не мали паспортів, а відповідно й можливості вільно пересуватися; їм доводилося сплачувати великі податки за присадибні ділянки. Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво застосовувало примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим Указом було репресовано 12 тис. колгоспників.

Жінки на відбудові Дніпрогесу. Запоріжжя, 1947 р.

Скорочення кваліфікованої робочої сили намагалися подолати шляхом залучення до важкої фізичної праці жінок та підлітків. У 1947 р. лише у вугільній та металургійній промисловості жінки становили 35 % усіх працівників.

Однак, незважаючи на ці заходи та на надзвичайні зусилля селян, у сільському господарстві на кінець п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Так, у 1950 р. валовий збір зернових становив лише 85 % довоєнного рівня.

Жінки розвантажують хліб на пункті «Заготзерна». 1946 р.

3 ГОЛОД 1946—1947 рр. ЙОГО ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ Й НАСЛІДКИ. У повоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. За роки війни скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало техніки та робочих рук. Для подолання цих труднощів необхідні були докорінні зміни в державній політиці щодо

сільського господарства. Однак сталінське керівництво не планувало проводити якісь зміни, село залишалося одним із головних джерел для проведення відбудови промисловості. Під тиском центрального керівництва уряд УРСР та ЦК КП(б)У планували в 1946 р. у форсованому порядку збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю.

Навесні—влітку 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових склала 2—3 ц/га (для порівняння, у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га). Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Було дозволено здавати худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних втрат, компенсовувати які довелося довго.

Керівники деяких областей почали наполегливо звертатися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. до судової відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів. На 6 тис. комуністів наклали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії. Було відновлено чинність закону «про п'ять колосків», за яким було засуджено й ув'язнено тисячі селян.

Охоронці врожаю у колгоспі ім. Й. Сталіна, 1947 р.

Перепоховання останків тіл жертв Голодомору і репресій 1946—1947 рр. Личаківський цвинтар у Львові. 2009 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Скарга колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області Голові Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущову на нестерпні умови праці та голод (5 червня 1946 р.)

Микито Сергійовичу, батечку наш, заступнику, важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо, ніколи нам так не було важко, як у цю хвилину, люди наші з голоду мруть, діти від недоїдання й хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а в кого є гроші, то їдуть у місто й купують хліб у комерційних магазинах, але й за хлібом іти далеко — 140—160 км, а в нас ніхто не продає. Із колгоспу ми нічого не одержали, і немає надії — усе згоріло, а ярові дуже слабкі, і як виконаємо план, то всі подохнемо…

Багато колгоспників збираються їхати на Кавказ і до Середньої Азії. Усі говорять, що там життя багате й дешеве, а Україна зубожіла, і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз добре тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато, а простій людині не домогтися правди, усі на неї кричать і не вірять.

За зведеннями наш район найбільш відсталий в області, надій жодних, усі ми вбиті горем, зі злиднів нам не вийти.

Якщо Ви, Микито Сергійовичу, нам не допоможете, то в нас сил уже не вистачає, а з області ніхто нас не чує. Із кожним роком усе гірше й гірше — колгоспу однаково. Як не працюй, а гарантії немає, що одержиш. У селі дуже сумно, тепер ніхто вже ні свят, ні весіль не справляє, усі зубожіли й нікого це не цікавить, а молодь наша ходить у ганчірках, і їм не до веселощів, а комсомольці й партійці мовчать. У газетах пишуть, що все добре, а де це добре, а в нас усе погано. У районі все погано, гірше, ніж було 10 років тому. І базару немає, і церкву спалили, і лазня не працює. Наші родичі з Піщанки говорять, що Піщанка стала гіршою, ніж село.

Люди всі змінилися — худі, чорні, злі, говорять, що тепер правди немає, але правда повинна бути. Ми просимо у Вас підтримки, Микито Сергійовичу, звернути увагу на наше село Попелюхи Піщанського району. Допоможіть нам хоч цього року.

З укліном, Ткачук і Бєлоконь.

? **1.** Які суспільно-політичні та економічні процеси, що відбувалися в Україні, відбиває цей документ? **2.** Що найбільше вас вразило в історичному джерелі?

Голодомор 1946—1947 рр. — масовий голод, штучно організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади і спрямована на геноцид корінного населення.

Селяни почали тікати від голодної смерті в більш благополучні райони (наприклад до Західної України), у міста. Щоб уникнути знелюднення села, каральні органи почали відшукувати і повертати селян. Проте незважаючи на крайні заходи, зерна вдалося зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі, хоча вилучено було навіть насінний фонд. Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР експортував до Центрально-Східної та Західної Європи 2,5 млн т зерна.

В Україні розпочався голод. Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво України на чолі з М. Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей та сподіваючись на допомогу центрального керівництва, звернулося до Й. Сталіна. У відповідь Й. Сталін заявив М. Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси».

У березні 1947 р. «м'якотілого» М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПУ було змінено на «твердого» Л. Кагановича. Проте для проведення посівної кампанії все ж таки було видано позику в 35 млн пудів насіння. Головним винуватцем третього **голодомору** в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради імперських інтересів.

ЦІКАВІ ФАКТИ

В Україні з 1998 р. встановлено День пам'яті жертв голодоморів, який відзначають щороку в четверту суботу листопада.

За неповними даними, від штучного масового голоду в 1946—1947 рр. в УРСР загинуло понад 1 млн осіб. У містах і селах республіки від голоду вмирали люди різних національностей — українці, росіяни, євреї, болгари, гагаузи та інші.

4 ЗМІНИ У ДЕМОГРАФІЧНІЙ СИТУАЦІЇ. РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ. На демографічну ситуацію в Україні впливали такі чинники як втрати у війні, міграція населення, входження до складу УРСР західноукраїнських земель, голод 1946—1947 рр., відбудова народного господарства.

Безпритульні діти. Фото 1942 р.

За роки війни Україна втратила понад 3 млн осіб на фронтах (майже кожен другий призваний до лав армії) і близько 5,5 млн осіб у зоні окупації. До цього слід додати вивезених на примусові роботи понад 2,2 млн осіб, з яких 200 тис. із різних причин не побажали повертатися.

Завершення бойових дій дало поштовх значним міграційним процесам. Повернулися до мирної праці демобілізовані з лав Радянської армії близько 2,2 млн осіб. Поверталися ті, кого було вивезено під час евакуації на схід, хто перебував на примусових роботах або в полоні за межами України. Також до України прибули працівники, партійні діячі з інших республік СРСР для здійснення відбудови народного господарства і радянізації західних областей. На демографічній ситуації в Україні позначилися депортація населення, репресії (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та ін.). Значний вплив на демографічні процеси мали відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і призвели до скорочення кількості сільських жителів. Унаслідок демографічних змін, що відбулися в 1940-х рр.,

населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р. Значно змінився й етнічний склад населення УРСР. Зменшилася кількість таких національних меншин як євреї, поляки, німці та інші, натомість збільшилася частка росіян.

Війна і повоєнна розруха спричинили катастрофічне падіння рівня життя населення. Не вистачало продовольства і найнеобхідніших речей. Гостро постали проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Проте на їх вирішення за планом четвертої п'ятирічки виділялися незначні ресурси.

У грудні 1947 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про скасування карток на продовольчі й промислові товари та перехід до продажу цих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Разом зі скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті впорядкування всієї фінансової системи.

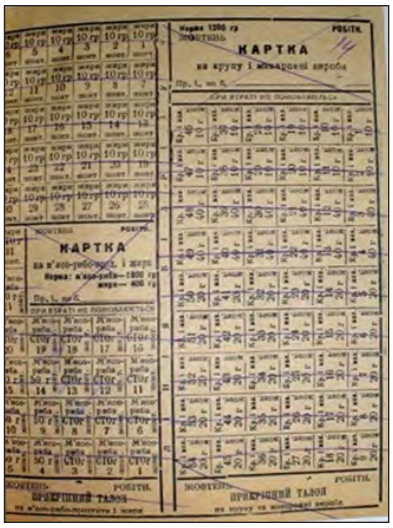

Зразок продовольчої картки робітника

Проведені реформи мали неоднозначні наслідки. З одного боку, скасування карткової системи було явищем позитивним, воно свідчило про певну стабілізацію народного господарства. Однак з іншого боку, після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення, що зросла лише в півтора рази порівняно з довоєнним рівнем, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Спостерігалася така ситуація: полиці магазинів ломилися від делікатесів (ікри, риби, м'ясопродуктів тощо), а ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

У хлібному магазині Києва

Не змогла суттєво поліпшити життєвий рівень населення і грошова реформа. З одного боку, вона привела обсяг грошової маси, що перебувала в обігу, у відповідність із потребами господарства. З іншого — призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми. За вкладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб обмін грошових знаків здійснювався у співвідношенні 1 : 1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб було проведено скорочення заощаджень на третину, а понад 10 тис. крб — на дві третини.

Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах повної відсутності установ Ощадбанку на селі обмін готівкових грошей, що зберігалися в селян удома, здійснювався у співвідношенні 1 : 10. Таким чином, відбудова народного господарства не призвела до зростання життєвого рівня населення і відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття.

ВИСНОВКИ

- Хоча у війні Україна і зазнала значних збитків (зруйнований економічний потенціал, значні людські втрати), завдяки героїчній і наполегливій праці її громадян за короткий час було відновлено промисловий потенціал.
- Під час відбудови радянське керівництво, традиційно проголошуючи демагогічні гасла турботи про трудящих, вважало потреби людини другорядними порівняно з інтересами держави.
- Величезною трагедією усього населення республіки став штучний масовий голод 1946—1947 рр.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть суму прямих збитків, завданих війною народному господарству УРСР. **2.** Коли в республіці було ліквідовано органи управління, які діяли у воєнний час? **3.** Яку економіку називають тоталітарною? **4.** Що таке екстенсивний шлях розвитку економіки? **5.** Хто очолював керівництво УРСР у час, коли розпочався голод 1946—1947 рр.? **6.** Якою була кількість жертв голоду 1946—1947 рр.?

7. Які зміни відбувалися в УРСР під час переходу до мирного будівництва? **8.** Охарактеризуйте відбудову народного господарства в УРСР та її особливості. **9.** Порівняйте голодомори 1932—1933 та 1946—1947 рр. **10.** Визначте зміни, що відбулися в цей період у демографічній ситуації, рівні життя та побуті населення республіки.

11. Знайдіть за картою регіони, які найбільше постраждали від голоду 1946—1947 рр. **12.** Складіть порівняльну таблицю «Голодомори в Україні».

Дата	Причини	Особливості	Наслідки
1921—1923 рр.			
1932—1933 рр.			
1946—1947 рр.			

13. Підготуйте повідомлення (презентацію) на тему «Голодомор 1946—1947 рр. в Україні».

§ 5. Політика радянізації та репресії в західних областях УРСР

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як відбувалася радянізація західних областей УРСР; з'ясувати долю Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади; встановити особливості колективізації, індустріалізації та культурної революції у західних областях УРСР; охарактеризувати український визвольний рух у 1944—1950-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Коли і як західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР? **2.** Назвіть дату й основні заходи першого етапу радянізації західноукраїнських земель. **3.** Якими були характерні риси сталінської індустріалізації та колективізації в Радянській Україні кінця 1920—1930-х рр.? **4.** Вкажіть особливості й основні події українського визвольного руху в роки Другої світової війни.

1 ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ. У період 1939—1940 рр. на західноукраїнських землях радянський режим ще не встиг зміцнитися. Тому після війни партійні й державні керівники СРСР намагалися встановити в Західній Україні такий порядок, який діяв на інших територіях Союзу. Цей процес отримав назву «радянізація». Вона включала в себе колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію та масові репресії проти невдоволених новою владою.

Представники влади намагалися провести радянізацію в найкоротший час, незважаючи на опір місцевого населення. Жителі Західної України добре пам'ятали перший досвід спілкування з радянською владою. Вони боялися колективізації і переслідувань на релігійному ґрунті, і їхні побоювання виявилися недаремними. Для впровадження радянського способу життя в Західну Україну спрямували значні політичні та військові сили.

Після успішного проведення Львівсько-Сандомирської операції і визволення Закарпаття склалися умови для відновлення радянської влади в Галичині та встановлення її в Закарпатті. Одразу після вступу радянських військ у Західну Україну на роботу до місцевих органів влади, господарської, політичної та інших сфер зі східних областей були направлені працівники різних спеціальностей. До середини 1946 р. сюди прибуло 86 тис. спеціалістів. Місцевим активістам не довіряли, їх переводили на другорядні посади. Так, наприкінці 1946 р. з 15 120 номенклатурних посад в обкомах партії в Західній Україні працівники місцевого походження займали лише 1832 (12,1 %). Першим заходом нової влади стало утворення спочатку тимчасових, а потім постійних місцевих органів влади у формі рад.

Здійснювалася націоналізація промисловості, реквізовувалися цінності в банках, одержавлювалися житловий фонд, сфера торгівлі, установи культури, навчальні заклади, оголошувалися державною власністю залізничний транспорт та вся сфера його обслуговування, ліси, надра тощо. Великі маєтки були конфісковані, а їхні землі передавалися безземельним і малоземельним селянам, власників великих промислових підприємств, господарів хуторів, населення прикордонної смуги (загалом 900 тис. осіб) виселили й депортували до віддалених районів СРСР.

За вказівками з Москви й Києва керівництво на місцях запроваджувало ті самі порядки, що панували в інших куточках СРСР. Мали місце адміністрування, грубість, порушення законів і прав людини, спостерігались упереджене ставлення до місцевих кадрів, штучне розмежування українців на «східняків» і «западенців».

Антирадянський малюнок, виданий підпільною типографією на Західній Україні в 1949 р.

2 ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ. Один із перших ударів нова влада завдала Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення і виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення на західноукраїнських землях радянської влади Українська греко-католицька церква складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, п'яти семінарій, двох шкіл, 127 монастирів. Церкву очолював митрополит, якому підпорядковувалися 10 єпископів і 2950 священиків. Крім них, було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. Загалом церква об'єднувала понад 5 млн віруючих.

Смерть 1 листопада 1944 р. митрополита А. Шептицького стала сигналом до початку кампанії проти УГКЦ. Греко-католиків почали звинувачувати у співробітництві з нацистами. Наступник А. Шептицького Й. Сліпий, намагаючись знайти спільну мову з новою владою, відрядив до Москви делегацію, яка була прийнята Головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР І. Полянським. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його із життям церкви й зверненням Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до бандерівців (повернутися з неправильного шляху). Члени делегації передали 100 тис. крб у фонд Червоного хреста на оборону країни.

Не бажаючи вступати у відкритий конфлікт із УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам надати можливість вільно відправляти богослужіння. Проте вже в березні 1945 р. з'явилася детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, яку схвалив Й. Сталін. Відповідно до неї у квітні 1945 р. заарештували єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Усім їм запропонували «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою.

Далі органи влади розпочали заарештовувати провідних діячів УГКЦ і зсилати їх до Сибіру. За короткий час було за-

Йосиф Сліпий на засланні в Сибіру

Теодор Ромжа

крито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священиків, монахів і монахинь.

У 1946 р. в Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Тоді ж у Львові скликали неканонічний (тобто такий, що не є законним з точки зору церковної традиції) Собор, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православній церкві. УГКЦ змушена була перейти в підпілля. Ініціатор і організатор Собору єпископ Г. Костельник згодом був застрелений на одній з вулиць Львова.

За схожим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священиків Мукачівської єпархії вислали до Сибіру, трьох убили, а 36 втекли за кордон. На мукачівського єпископа Т. Ромжу вчинили замах, щоправда невдалий, але пізніше його було отруєно в лікарні. Зрештою всі греко-католицькі церкви закрили й 50 священиків засудили на різні терміни ув'язнення. Наслідком усіх цих акцій стало проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою. Ліквідація УГКЦ була складовою радянізації західноукраїнських земель. Цим заходом нова влада намагалася підірвати в краї духовну опору українського національно-визвольного руху.

Повоєнний Львів

3 ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Після завершення визволення західних земель на порядок денний постали питання відбудови і подальшого розвитку краю. Розвиток регіону був визначений як пріоритетний. У 1944 р. на його відбудову було виділено 10 млрд крб. Із метою координації дій під час проведення радянізації західних областей створили спеціальні посади заступника Голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КПУ утворили спеціальний відділ у справах західних областей.

Уже на кінець 1945 р. в краї відбудували 1700 промислових підприємств та 500 промислових артілей. Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону проходив набагато складніше, ніж на сході України. Це було зумовлено цілою низкою причин:

- одночасністю здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і культурної революції форсованими темпами;
- слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення працювало в промисловості);
- майже повною відсутністю спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, що здійснювалися владою, пасивним і активним опором радянізації.

Депортовані з Львівщини на сплаві лісу, 1950-ті рр.

Найболючішим для краю став процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Колективізація на західноукраїнських територіях мала кілька цілей:

- встановити тотальний контроль держави над селянством;
- уніфікувати розвиток сільського господарства західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР;
- зламати приватновласницьку психологію місцевого населення;
- позбавити підтримки збройний рух опору радянській владі.

Колективізація здійснювалася притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані під час колективізації 1930-х рр.: примус, шантаж, залякування, провокації, заслання до Сибіру. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель), їм було збільшено на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, скорочено нормативні строки здачі, скасовувано будь-які пільги. Усіх, хто чинив опір або ж навіть не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану, в інші віддалені райони СРСР на **спецпоселення**. У другій половині 1940-х рр. з територій західних областей УРСР на спецпоселення вислали понад 200 тис. осіб.

У результаті здійснених заходів кількість колгоспів у регіоні зросла зі 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р., до них входило 93 % селянських господарств. На базі великих маєтків були створені радгоспи. Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа машинно-тракторних станцій (МТС). Із метою посилення керівної ролі партії в перетвореннях на селі при МТС створювали спеціальні політвідділи. Таким чином, наприкінці четвертої п'ятирічки процес колективізації у західних областях УРСР в основному завершили.

Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали занедбаність земель за роки війни й відсутність придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин і навіть найпростіших знарядь праці й тяглої худоби. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці як основна сила землеробства післявоєнного села.

Значні перетворення було здійснено в промисловості. Вони докорінно змінили і модернізували економічний потенціал регіону. Індустріалізація краю передбачала:

- включення західноукраїнських земель до єдиного загальносоюзного промислового комплексу;
- модернізацію існуючої промисловості;
- освоєння місцевих природних ресурсів;
- зміну соціальної структури населення.

За період індустріалізації в Західній Україні збудували 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. в УСРР цей процес у Західній Україні мав свої особливості:

- значно вищі темпи промислового розвитку: у 1940 р. кількість підприємств західних областей становила 4,7 % від загальної кількості підприємств республіки, а в 1949 р. — вже 12,6 %;
- відбулись якісні зміни у традиційних галузях виробництва — лісовій і нафтодобувній. Їхня продукція стала пере-

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей з подальшою забороною їх залишати під загрозою кримінального покарання й обмеження у низці громадянських прав.

СССР
Управление МВД по Читинской области
Оперуполномоченный по МВД
10 февраля 1956 г.
№ 66
г. Чита

СПРАВКА

Выдана спецпереселенцу Головацкому Андрею Ивановичу рождения 1926 года, в том, что он действительно работает в колхозе

с правом проживания в гор. Чите

Справка выдана взамен паспорта

Начальник Читинского отдела МВД

Довідка спецпоселенця, видана замість паспорта. 1956 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із протоколу допиту службою безпеки ОУН Ольги Манич, учительки з Кам'янця-Подільського, направленої у червні 1945 р. працювати у Тернопільську область

...Я мала відчути, чи молодь їм (бандерівцям) симпатизує, а як так, то хто. У своїх виступах моїм завданням було наставляти молодь проти бандерівського руху і вказувати їм приклади із життя великих радянських людей. Я мала здобувати душу молоді...

? Яке завдання покладала радянська влада на вчителів, яких у післявоєнний період направляли до Західної України?

ЦІКАВІ ФАКТИ

В ОУН-УПА як відносно самостійна структура існувала «жіноча мережа». Вона об'єднувала жінок та дівчат, які виконували інформаційно-розвідувальні, просвітницько-пропагандистські, санітарно-медичні та постачально-побутові функції. Один із представників місцевої радянської влади у Західній Україні в цей час повідомляв: «Ми маємо велику кількість жіночих сіток. Із даних відомо, що в селах з 1 тис. мешканців є 50—60 членів ОУН й значною часткою є жінки. У деяких селах вони керують підпільною роботою. Жіноча сітка, як правило, не воєнна частина, а скоріше організаційна, допоміжна сила. Усі дівчата, які долучалися до діяльності в ОУН-УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл, під керівництвом своєї провідниці вивчали історію України, знайомилися з ідеологією та програмою ОУН.

Жіночій мережі були притаманні надзвичайна солідарність, взаємна підтримка та допомога. Жінки у складі ОУН-УПА працювали лікарями, медсестрами, санітарками, друкарками, пропагандистками, зв'язковими, розвідницями, учасницями відділів УПА, а також навіть командирами рот.

Основною медичною структурою був Український червоний хрест, який до арешту в 1947 р. очолювала Катерина Зарицка. У підпільних друкарнях, у важкодоступних місцях, працюючи при нестачі кисню та світла, місцями не виходячи на свіже повітря, жінки видавали підпільну літературу, пресу та відозви. Довіреними особами Р. Шухевича була група жінок зв'язкових, яка виконувала його доручення. Очолювала її К. Зарицка. Входили до групи Г. Дідик, О. Гусяк, О. Ільків тощо. Нарівні із чоловіками брали участь у багатомісячних рейдах такі жінки як Я. Бульбан, У. Погінець, П. Прошак та багато інших.

роблятися на місці, а не вивозитися за межі краю у вигляді сировини;

- виникли нові для західних областей галузі індустрії — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна, були реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтодобувна, гірнича;
- визнання пріоритетності розвитку краю спричинило спрямування сюди найсучаснішого обладнання, що вивозили з Німеччини за репараціями;
- індустріалізація успадкувала і традиційні вади радянської системи промисловості: диспропорцію у розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

Наприкінці 1950-х рр. розвиток промисловості Західної України досяг рівня східних областей України.

Важливою складовою радянізації стала «культурна революція». Під час неї в краї створювалася нова система освіти, яка охоплювала всіх громадян. Справжнім здобутком стала ліквідація неписьменності серед населення. У західні області на постійну роботу направили понад 50 тис. учителів, надіслали тисячі підручників і наукових посібників. Виникла нова мережа професійно-технічної освіти. Проте давалася взнаки й надмірна ідеологізація освіти, покликана виховувати населення в комуністичному дусі й витіснити з нього національну самосвідомість. У вищих навчальних закладах лекції читалися переважно російською мовою.

Позитивне значення для розвитку краю мало забезпечення населення безкоштовним медичним обслуговуванням. Із цією метою на західноукраїнські землі спрямували сотні медичних працівників вищої та середньої кваліфікації.

Процес радянізації Західної України в основному був завершений наприкінці 1950-х рр.

4 УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД. Захищаючи себе від наступу тоталітарного режиму, західноукраїнське населення вдавалося до різних методів боротьби — від саботажу до збройного опору. Організатором боротьби стала УПА, яка в 1947 р. об'єдналась із підпіллям ОУН в єдину структуру — ОУН-УПА. Політичною структурою УПА була Українська головна визвольна рада (УГВР) — організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До УГВР входили Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Ю. Липа та інші.

Після завершення бойових дій у Європі проти УПА спрямували війська МВС-МДБ. Величезні райони на території Волині та в передгір'ях Карпат були блоковані. Усіх, хто хоч якось був пов'язаний з ОУН-УПА, знищували або відправляли до Сибіру. Ці події увійшли в історію як «велика блокада». Радянська влада розпочала її 18 жовтня 1945 р. із нагоди першої річниці визволення УРСР від німецько-нацистських загарбників і здійснювала до весни 1946 р. Під час неї війська

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповідної записки прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського на адресу секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова «Про факти грубого порушення соціалістичної законності в діяльності так званих спеціальних груп МДБ»

…Міністерством держбезпеки Української РСР і його Управліннями в Західних областях України з метою виявлення ворожого українсько-німецького націоналістичного підпілля широко застосовуються так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА».

Цей досить гострий метод оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно й чекістськи підготовленими людьми, безсумнівно, сприяв би якнайшвидшому викорчовуванню залишків бандитського підпілля.

Однак, як показують факти, грубо провокаційна й нерозумна робота низки спецгруп і сваволя й насильство, які допускають їхні учасники над місцевим населенням, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й, безперечно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в Західних областях України…

…Дії так званих спецгруп МДБ мають яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, ясна річ, не можуть бути виправдані жодними оперативними міркуваннями.

Не маючи у своєму розпорядженні достатніх матеріалів, так звані спецгрупи МДБ діють наосліп, у результаті чого жертвами їхньої сваволі часто стають особи, не причетні до українсько-бандитського націоналістичного підпілля.

…Виступаючи в ролі українських націоналістів, учасники спецбоївок ідуть далі по лінії штучного, провокаційного створення антирадянського націоналістичного підпілля…

? Якими методами радянські органи намагалися знищити загони ОУН-УПА?

МВС-МДБ загальною кількістю 150 тис. осіб блокували території від р. Дністер на сході до Дрогобиччини на заході, де діяли близько 6 тис. вояків УПА. Унаслідок «великої блокади» місцеві загони УПА втратили близько 60 % свого складу. Зазнавши значних втрат, УПА здійснила рейди, щоб прорватися в Західну Німеччину й Австрію. Ті частини, що не змогли вийти за кордон, розділилися на невеликі групи, здійснюючи напади на активістів радянської влади, знищуючи колгоспне майно, МТС та інші об'єкти. Пропаганда, жорстокість і підступність радянських каральних органів, а також ефективні соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження опору.

У березні 1950 р. в сутичці під Львовом загинув командир УПА Р. Шухевич. Наступник Р. Шухевича В. Кук уже не міг координувати дії розрізнених загонів, які в основному вели боротьбу за виживання. Невеликі загони ОУН-УПА діяли до середини 1950-х рр. Зрештою рух опору був повністю придушений. Щонайменше 170 тис. членів ОУН-УПА та співчуваючих було засуджено і відправлено до таборів. Також було схоплено й В. Кука.

Василь Кук

ВИСНОВКИ

- З усіх регіонів України, що постраждали від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі опинилися західноукраїнські землі. Одночасно з відбудовою зруйнованого воєнними діями господарства в краї відбувалося форсоване запровадження сталінської моделі соціалізму й встановлення комуністичного режиму.
- ОУН-УПА розгорнула боротьбу проти радянської влади. Відмінність у силах та ресурсах обумовила поразку українського національного руху. Проте він залишився у пам'яті народу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими були складові радянізації Західної України? **2.** Коли було ліквідовано УГКЦ? **3.** Дайте визначення поняття «спецпоселення». **4.** Назвіть кількість осіб, що були виселені із західних областей УРСР на спецпоселення в другій половині 1940-х рр. **5.** Що таке «велика блокада»? **6.** Хто очолив УПА після загибелі В. Шухевича?

7. Як було відновлено радянську владу в західних областях УРСР? **8.** Охарактеризуйте долю УГКЦ після відновлення радянської влади в Західній Україні. **9.** Якими були особливості здійснення сталінської моделі соціалізму в західних областях УРСР? **10.** Якими були особливості українського визвольного руху в Західній Україні в повоєнний період?

11. Складіть порівняльну таблицю запровадження сталінської моделі соціалізму в Західній Україні в другій половині 1940-х рр. та Наддніпрянщині в 1930-х рр.

Складові радянізації	Особливості запровадження	
	Західна Україна	Наддніпрянська Україна
Індустріалізація		
Колективізація		
Культурна революція		

12. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Й. Сліпого або В. Кука (за вибором).

§ 6. Культура в перші повоєнні роки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати історичні умови розвитку культури України в перші повоєнні роки; визначити, як було відновлено систему освіти в республіці; характеризувати розвиток науки в тогочасній Україні; аналізувати тенденції розвитку української літератури й мистецтва в цей час; створити уявлення про вплив «ждановщини» на розвиток культури.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були історичні умови розвитку культури України наприкінці 1920 — у 1930-х рр.? **2.** Як відбувався розвиток освіти України у цей період? **3.** Назвіть здобутки тогочасної української науки. **4.** Визначте здобутки і втрати літератури і мистецтва України кінця 1920—1930-х рр.

1 ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. Відродження культурного життя України в повоєнні роки наражалося на великі труднощі. Культурне будівництво, як і раніше, фінансувалося за залишковим принципом.

Перемога СРСР у війні посилила розвиток у радянському суспільстві процесів, які протистояли один одному; з одного боку — зміцнення тоталітарного режиму, з іншого — зростання суспільної свідомості народу, який виніс на своїх плечах тягар війни.

Війна значною мірою підірвала ідеологію «гвинтика», адже перемогти ворога могли лише самостійно мислячі люди, а не сліпі виконавці волі вождя. Величезний жертовний внесок народу в перемогу не тільки зміцнив у його свідомості самоповагу, а й сприяв появі в нього відчуття господаря країни, суспільства, своєї історії.

Суттєво вплинуло на світосприйняття українців перебування їх у складі радянських військ за кордоном, знайомство із західним способом життя. Війна показала народу всю аморальність, антигуманність режиму абсолютної особистої влади, створивши передумови для критичної оцінки суспільством і системи влади в цілому, й особи керівника зокрема. Український народ був переконаний, що після величезних жертв і перемоги він, як й інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення матеріального життя і на встановлення справедливого демократичного ладу.

Сталінський режим на вимоги часу відповів не реформами, а намаганням зберегти незмінність становища, посиленням контролю над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентова-

них пропагандистських стереотипів із боку діячів культури часто кваліфікувалися як український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність й загрожували людині моральним та фізичним знищенням.

Школа у с. Виводово (Томаківський р-н Дніпропетровської обл.). 1952 р.

2 ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ. Після звільнення території України від загарбників розпочалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. Поширення набув рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами самого населення — «методом народної будови». У 1944—1945 рр. у республіці відбудували і побудували 1669 шкіл. Станом на 1950 р. довоєнну мережу шкіл практично відновили, але для налагодження нормальної системи освіти цього було недостатньо. У середині 1950-х рр. 16 тис. шкіл (33,2 % від їхньої загальної кількості), у яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організовувати заняття в дві, а то й у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості та в робітничих селищах, була розташована в приміщеннях, мало пристосованих для навчання.

Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах і навчальному обладнанні. Для матеріальної підтримки тих, кого батьки не могли забезпечити мінімумом необхідного для навчання, створювався фонд всеобучу. Реалії післявоєнного життя обумовлювали необхідність запровадження мережі вечірніх шкіл. Були засновані також навчальні курси для дорослих, професійні заочні школи.

Учні школи в с. Качкарівка (Бериславський р-н Херсонської обл.) з учителькою і піонервожатою. 1950-ті рр.

У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Це, у свою чергу, створило додаткові труднощі — нестачу приміщень, учителів, навчальних посібників. Як і в довоєнні роки, Комуністична партія прагнула перетворити школу на знаряддя встановлення і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Була відновлена робота піонерських і комсомольських організацій. Прищеплення відданості Й. Сталіну та ідеалам комунізму оголошувалося найважливішим покликанням школи.

У повоєнні роки розпочався процес неухильного скорочення шкіл з українською мовою викладання. Так, з 1948 до 1954 р. кількість українських шкіл зменшилася з 26 до 25 тис., а російських — збільшилася з 2720 до 4051, або в 1,5 разу. На 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в ро-

СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ в 1940—1950-ті рр.

Відбудова закладів освіти, науки і культури		«Культурна революція» на західноукраїнських землях			Ідеологічний наступ. «Ждановщина»		
Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти	Відновлення мережі культурно-мистецьких установ	Ліквідація неписьменності серед дорослого населення	Насаджування комуністичної ідеології	Створення мережі освітніх і культурно-мистецьких установ	Боротьба проти проявів українського «буржуазного націоналізму»	Боротьба проти «космополітизму» і «низькопоклонства» перед Заходом у літературі та мистецтві	«Лисенківщина» у сфері біологічних наук

Олександр Палладін

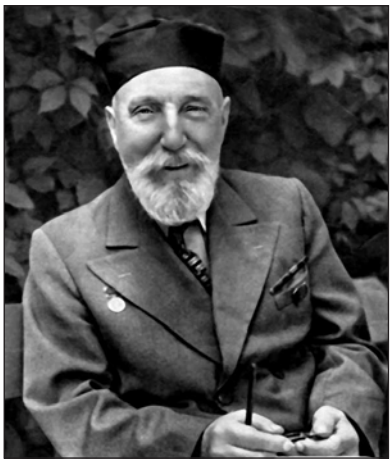

Володимир Філатов

Сергій Лебедєв

сійських і мішаних — 3,9 млн дітей. Закривалися національні школи (польські, угорські, румунські тощо). Усі вони ставали російськими.

Протягом четвертої п'ятирічки загалом було відновлено систему вищої освіти. Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилась у порівнянні з довоєнним періодом, тоді як кількість студентів зросла з 99 до 325 тис. (на 1956 р.). Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях. Викладання в більшості вузів здійснювалося російською мовою.

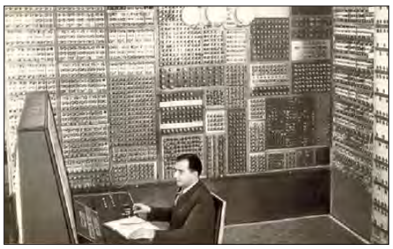

МЕЛМ (мала електронна лічильна (обчислювальна) машина) — перша в СРСР і в Європі електронна цифрова обчислювальна машина

3 РОЗВИТОК НАУКИ В УКРАЇНІ. У повоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи України, було внесено низку змін в організацію наукових досліджень. Якщо в 1945 р. в республіці налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — вже 462, у тому числі понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, їхня матеріально-технічна база, зростав кадровий потенціал. Кількість науковців в Україні в 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалась Академія наук УРСР, яку після смерті академіка О. Богомольця у 1946 р. очолив академік О. Палладін.

Вчені України досягли значних успіхів у дослідженнях із фундаментальних наук, їх наближенні до потреб господарства. У республіці в 1946 р. запустили перший у СРСР атомний реактор. Продовжував плідно працювати видатний лікар-офтальмолог академік В. Філатов.

Під керівництвом С. Лебедєва в Києві в 1948—1950 рр. виготовили першу в Європі цифрову обчислювальну машину. Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст ім. Патона у м. Києві). За короткий час завдяки новій автоматичній технології зварюван-

Прокладання першого магістрального газопроводу «Дашава—Київ». 1948 р.

ня спорудили газопровід «Дашава—Київ». Проте практично всі видатні досягнення науки і техніки мали місце лише в галузях, що стосувалися воєнного або суміжного з ним виробництва.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала **«лисенківщина»** — явище в радянській науці, яке характеризувалося ідеологізацією, засиллям у науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенко, підтриманий Й. Сталіним, пообіцяв створити за короткий час надмірну кількість сільськогосподарської продукції за допомогою власної методики виведення нових рослин і порід худоби, оголосив ген міфічною частинкою.

Свою позицію Т. Лисенко аргументував не науковими викладками, а ідеологічними штампами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Генетику він проголосив «продажною донькою імперіалізму», а кібернетику — її «рідною сестрою». У результаті переслідувань генетиків, що розпочалися 1947—1948 рр., репресій зазнали вчені-біологи Д. Третяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, С. Делоне, що на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

«Лисенківщина» — політична кампанія з переслідування вчених-генетиків, заперечення генетики як науки і тимчасова заборона генетичних досліджень у СРСР. Надовго загальмувала розвиток цього напряму досліджень.

Кабінетна флора. Карикатура на генетиків. Журнал «Крокодил», 30 серпня 1948 р.

4 РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА. У складних умовах працювали діячі літератури і мистецтва, але всупереч несприятливим обставинам у 1940—1950-ті рр. було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О. Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили у цей період прозаїки В. Козаченко, Ю. Яновський, письменник і кінорежисер О. Довженко, гуморист Остап Вишня (П. Губенко), поети М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський, художники М. Дерегус, О. Шовкуненко, Т. Яблонська, композитори К. Данькевич, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус. На театральних сценах міст республіки продовжували виступати А. Бучма, Б. Гмиря, Н. Ужвій та Г. Юра.

В УРСР відновлювали свою діяльність заклади культури й виникли нові. У 1949 р. у Києві було відкрито літературно-художній музей Т. Шевченка. У 1951 р. у столиці республіки з'явився перший в УРСР телевізійний центр, а наступного року відкрили планетарій.

На цей період припадає творчій злет української художниці, майстрині народного декоративного живопису, представниці «наївного мистецтва» Катерини Білокур (1900—1961). Її твори регулярно демонстрували на виставках у Полтаві, Києві, Москві та інших містах. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі її картини «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» були включені до експозиції радянського мистецтва. Побачивши ці твори, художник Пабло Пікассо сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ».

Колгоспне поле.
Художник Катерина Білокур

«Ждановщина» — ідеологічна політика керівництва СРСР, пов'язана з іменем секретаря ЦК ВКП(б) з питань ідеології А. Жданова, що спрямовувалася на посилення владного контролю над інтелектуальним життям республік наприкінці 1940 — на початку 1950-х рр.

Космополітизм — ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, до своєї Батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

«Кагановичивщина» — політика, яку здійснював Л. Каганович під час свого перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ в 1947 р. з метою подолання проявів «українського буржуазного націоналізму» в республіці.

«Буржуазний націоналізм» — традиційний термін комуністичного режиму, який використовувався стосовно національно свідомих представників радянських республік та інших держав.

Розвиток українського кіно в перші повоєнні роки підпорядковувався, як і раніше, потребам радянської пропаганди і канонам соціалістичного реалізму. Цінністю тогочасних фільмів («Подвиг розвідника», «Тарас Шевченко» та ін.) є майстерна гра акторів. Найвідомішими тогочасними акторами були М. Романов, А. Бучма, Д. Мілютенко та ін.

5 «ЖДАНОВЩИНА» В УКРАЇНІ. Переможне завершення війни сприяло посиленню особистого авторитету Й. Сталіна. Проте реалії повоєнного життя потребували зміцнення ідеологічного забезпечення сталінського режиму. Усвідомлюючи себе переможцем, народ хотів кращого, заможнішого й вільного життя. Усе частіше стали проявлятися вільнодумство і національні почуття, виразником яких була у першу чергу інтелігенція. Саме проти неї і спрямовувалося вістря сталінських репресій.

Повоєнний період заслужено асоціюється з відомим сталінським тостом «за великий російський народ». У ньому виявилося прагнення Й. Сталіна сполучити комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової ролі росіян у світовій історії. На кожний винахід західного вченого радянські пропагандисти знаходили росіянина, який висловив цю ідею раніше, на кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а кожному видатному державному діячеві Заходу протиставляли російського зі ще більш видатними досягненнями.

Це нове ідеологічне підґрунтя сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українців. У 1950 р. Й. Сталін висунув тезу, що російська, українська й білоруська нації є результатом розгалуження «єдиної давньоруської народності». Цю «єдину давньоруську народність» стали тлумачити як давньоросійську і в жодному випадку не як давньоукраїнську. У суспільно-політичному житті тогочасного СРСР виникло явище, яке отримало назву за іменем його офіційного теоретика і організатора А. Жданова. **«Ждановщина»** (1946—1949 рр.) означала посилення втручання сталінського режиму у сферу ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

У суспільстві було розпочато боротьбу проти «безідейності, безпринциповості, формалізму, **космополітизму** й низькопоклонства перед гнилим Заходом», проти «буржуазного націоналізму». За період з 1946 до 1951 р. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Першими стали постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали "Звезда" і "Ленинград"» (спрямовані проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка), «Про кінофільм "Большая жизнь"» та ін.

За встановленим шаблоном цього самого 1946 р. ЦК КП(б)У також ухвалив кілька постанов: «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в "Нарисі історії української літератури"», «Про журнал сатири і гумору "Перець"», «Про журнал "Вітчизна"», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» та ін.

Для «зміцнення керівництва» українською парторганізацією до м. Києва направили Л. Кагановича (М. Хрущов був переміщений на другорядну посаду голови уряду). Л. Каганович розгорнув боротьбу з «українським **буржуазним націоналізмом»**. Фактично саме його зусиллями була підготовлена велика «справа», жертвою якої мав стати цвіт української інтелігенції того часу — А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та ін. Проте ініціатива Л. Кагановича виявилася невчасною, і він був відкликаний до Москви. Пізніше до-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

1. Із постанови ЦК КП(б)У «Про журнал "Вітчизна"» (4 жовтня 1946 р.)

ЦК КП(б)У відзначає, що літературно-художній журнал «Вітчизна» — орган Спілки радянських письменників України — ведеться зовсім незадовільно.

Редакція «Вітчизни» (відповідальний редактор Ю. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р., яка зобов'язала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні помилки, що мали місце в журналі «Українська література», і рішуче піднести ідейно-художній рівень журналу. Замість цього редакція ще більше поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, у яких проповідується буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і пошлість.

За останні півроку поряд із вдалими і корисними творами радянської літератури у журналі вміщено ряд шкідливих творів і статей, у яких протягуються ворожі радянському суспільству ідеї і концепції.

Редакція «Вітчизни» систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології, в статтях і художніх творах ряду письменників і літературознавців, надрукованих у «Вітчизні», в дусі буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і Єфремова перекручувалась і спотворювалась історія української літератури, проповідувалася національна обмеженість, ідеалізувалися пережитки старини в побуті та свідомості людей.

В журналі була надрукована націоналістична стаття Л. Коваленка «Поет, новатор і патріот», присвячена творчості І. Котляревського. Повторюючи антинаукові буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського і Єфремова, автор статті намагається довести, що головним і вирішальним у розвитку дореволюційної української літератури були не соціальні, а національні фактори. Цим самим автор відкрито протягує найреакційніші буржуазно-націоналістичні погляди і глибоко перекручує як творчість Котляревського, так і загальну картину українського літературного процесу.

В статті І. Пільгука «Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40—60 років» всіляко прикрашуються буржуазно-ліберальні й консервативні діячі української літератури (Куліш, Костомаров, Білозерський), Кирило-Мефодіївське братство ставиться на одну дошку з революційно-демократичними організаціями, пропагуються націоналістичні погляди на суть реалізму в дореволюційній літературі.

? **1.** У чому звинувачувалася редакція журналу «Вітчизна»? **2.** Про які тенденції політики сталінського керівництва у сфері культури свідчив вихід цієї постанови?

2. Із редакційної статті журналу «Більшовик України» «До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України» (серпень 1947 р.)

…Історична наука завжди була одним з могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих…

Проте… незважаючи на своє тридцятирічне існування, Інститут історії України не розробив і не видав науково витриманої, марксистсько-ленінської історії України. Праці Інституту… зокрема «Короткий курс історії України» під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Яструбова; «Нарис історії України» під редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Яструбова; перший том «Історії України» під редакцією М. Петровського… містять у собі грубі помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Працівники Інституту запозичили у буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що… привело до відродження… буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України…

? **1.** Як стаття характеризує роль історичної науки в Радянському Союзі? **2.** У чому звинувачуються вчені-історики? Чи справедливою є критика? Якими, на вашу думку, є основні завдання історичної науки?

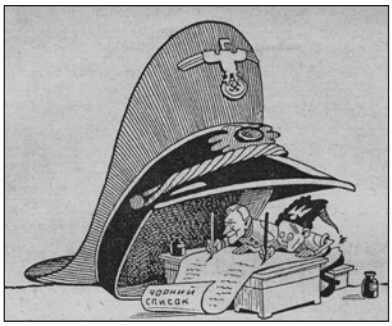

Так радянська влада зображувала «буржуазних націоналістів». Карикатура В. Григор'єва

Радянський плакат «Будьте пильними»

Емблема Української вільної академії наук

слідники назвали цю діяльність Л. Кагановича в УРСР «кагановичивщиною».

На порядку денному у сталінського керівництва стояло питання боротьби з «низькопоклонством» перед Заходом, проти «космополітизму». Об'єктом переслідувань знову були обрані літератори, митці, вчені.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ «внутрішнього ворога», так необхідного для тоталітарного режиму.

Сигналом до атаки проти «космополітів» стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», що була опублікована в січні 1949 р. в газеті «Правда». Відлунням цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на місцевих літературних і театральних критиків.

Кампанія боротьби з «космополітами» мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі та театрі по суті зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології; було обмежено свободу творчості.

Із початку 1950-х рр. насувається нова хвиля звинувачень проти української інтелігенції. Цькуванню були піддані не лише українські письменники, а й композитори (В. Лятошинський, К. Данькевич) і науковці. Особливо жорсткій критиці було піддано В. Сосюру за вірш «Любіть Україну» (1944 р.), який оголосили «ідейно порочним твором».

«Ждановщина» призвела до гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва у країні, породила негативні явища в середовищі радянської інтелігенції. Сталінський режим остаточно протиставив себе народу, ліквідував патріотичне піднесення років війни, придушив паростки відродження української культури. У міжнародному плані «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, сприяла посиленню конфронтаційного характеру зовнішньої політики СРСР.

6 КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ. Українська діаспора в цей час також зробила вагомий внесок у розвиток української культури. Наприкінці 1945 р. в західнонімецькому місті Аугсбурзі виникла Українська вільна академія наук. Своєю головною метою вона вважала об'єднання інтелектуальних сил української діаспори. Із 1949 р. академія працювала в Канаді, а з 1950 р. — у США. У 1947 р. у Мюнхені відновило діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Через два роки товариство розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». В Україні її перевидали лише після здобуття незалежності. Енциклопедія є одним із важливих джерел інформації з питань українознавства.

Одним із найкращих творів тогочасної української літератури, яка створювалася в діаспорі, став роман І. Багряного «Сад Гетсиманський». У ньому автор, який багато років провів у таборах ГУЛАГу, змалював увесь трагізм беззахисності людини й знущання над нею влади в СРСР. В Україні роман був надрукований в 1990 р. Через рік його автору було посмертно присвоєно Державну премію ім. Т. Шевченка.

ВИСНОВКИ

- Розвиток культури в повоєнні роки мав суперечливий характер: з одного боку, мало місце творче піднесення митців та вчених, з іншого — сталінська система намагалася загнати творчий процес у жорсткі ідеологічні межі.
- «Ждановщина» завдала величезного удару по розвитку української культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть дату запровадження обов'язкової семирічної освіти. **2.** Якою була кількість українських шкіл у республіці 1954 р.? **3.** Хто в повоєнний період очолював Академію наук УРСР? **4.** Який винахід здійснив київський вчений С. Лебедєв? **5.** Що таке «космополітизм»? **6.** За який вірш зазнав жорстокої критики у період «ждановщини» В. Сосюра?

7. Якими були історичні умови розвитку культури УРСР у повоєнний період? **8.** Визначте особливості розвитку освіти в республіці. **9.** Укажіть здобутки і втрати тогочасної української науки, літератури і мистецтва. **10.** Охарактеризуйте вплив «ждановщини» на розвиток української літератури і мистецтва. **11.** Яким був внесок діаспори в розвиток тогочасної української культури.

12. Складіть таблицю «Культура в перші повоєнні роки».

Галузь	Досягнення

13. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про діячів української культури (за вибором): О. Палладін, С. Лебедєв, В. Філатов, О. Богомолець, В. Сосюра, П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, Ю. Яновський, К. Білокур, О. Гончар.

Практичне заняття 1. Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР

МЕТА: на основі здобутих знань та аналізу підготовлених повідомлень (презентацій) та учнівських досліджень з'ясувати особливості демографічних змін в УРСР у перші повоєнні роки.

ПРИГАДАЙТЕ:
1. Як ви розумієте вислів «людський вимір війни»? **2.** Що таке демографічні зміни? **3.** Які демографічні зміни відбулися у складі населення УРСР у перші повоєнні роки?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ
(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення (презентацію) на тему «Демографічні зміни в УРСР у перші повоєнні роки».
2. Провести невелике дослідження на тему «Які демографічні зміни відбулися у вашому населеному пункті, районі, області в перші повоєнні роки» (за розповідями очевидців або мемуарними джерелами).

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень (презентацій) та учнівських досліджень, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.

3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій) та учнівських досліджень.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

1. Сучасний український історик Я. Грицак про демографічні зміни в УРСР у повоєнні роки

…Закінчення війни відкрило нові джерела західних впливів. До 1947 р. із Німеччини до України повернулися 1 млн 250 тис. осіб — близько 40 % українців, насильно депортованих на роботи до Рейху. Майже 300 тис. із них одразу були вивезені НКВД до Сибіру нібито за державну зраду…

…Перемога у війні дозволяла використовувати у відбудові господарства «трофейне» німецьке устаткування й німецьких військовополонених…

…У 1950 р. в українських містах проживало 12,8 млн осіб — на мільйон менше, аніж 1940 р. Дві третини населення республіки в 1950 р., як і в 1940 р., становили мешканці села…

? Які висновки про демографічні зміни в УРСР у повоєнні роки можна зробити за наведеними автором джерела фактами?

2. Зміни кількості населення УРСР за м. Києвом та областями за роки війни

№	Область	Залишилося населення після визволення (у % до кількості населення на 1941 р.)
1.	м. Київ	35,4
2.	Київська	65,5
3.	Чернігівська	68,6
4.	Сумська	68,8
5.	Полтавська	69,4
6.	Харківська	59,1
7.	Ворошиловградська	53,6
8.	Сталінська	53,2
9.	Дніпропетровська	60,2
10.	Запорізька	63,9
11.	Житомирська	68,7

№	Область	Залишилося населення після визволення (у % до кількості населення на 1941 р.)
12.	Кам'янець-Подільська	69,0
13.	Вінницька	69,3
14.	Кіровоградська	68,0
15.	Одеська	58,6
16.	Миколаївська	67,8
17.	Херсонська	64,4
18.	Волинська	61,5
19.	Рівненська	68,9
20.	Чернівецька	63,1
21.	Станіславська	67,2
22.	Тернопільська	61,6
Усього		62,7

? Де в УРСР за роки війни кількість населення зменшилася найбільше? Чому, на вашу думку, це відбулося?

3. Зі статті власного кореспондента газети «Saturday Evening Post» (США, м. Індіанополіс) про поїздку до УРСР у 1945 р.

Для більшості радянських людей (у тому числі для жителів України) післявоєнний період у сенсі виживання став не менш складним, ніж період війни. Йому були притаманні досить жорстка соціально-економічна політика держави й посилення владної вертикалі. Незважаючи на великі втрати, суспільство виявило значні мобілізаційні можливості та життєздатність.

Небезпечного характеру для майбутнього української нації набула демографічна ситуація: катастрофічний дисбаланс населення за статевою ознакою і загибель величезної кількості чоловіків репродуктивного віку призвели до різкого падіння народжуваності. У 1944 р. на 1 тис. осіб народжувалося 5, а помирало 7 осіб.

Жахливими соціальними наслідками війни стали масове сирітство, інвалідність мільйонів людей і деформована психіка всіх без винятку мешканців України.

? **1.** Наведіть факти, які свідчать про «досить жорстку соціально-економічну політику держави» в УРСР у повоєнний період. **2.** Чому автор вважав післявоєнну демографічну ситуацію небезпечною для майбутнього української нації? **3.** Який з наведених соціальних наслідків війни був, на вашу думку, найбільш складною проблемою для суспільства?

Практичне заняття 2. «Війна пішла, а горе залишилось…»: повсякденне життя повоєнних років

МЕТА: на основі здобутих знань, підготовлених повідомлень (презентацій) і учнівських досліджень з'ясувати характерні риси повсякденного життя населення УРСР у перші повоєнні роки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ
(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення (презентацію) на тему «Повсякденне життя населення УРСР у перші повоєнні роки».
2. Підготувати «Фотоальбом "Повсякденне життя українців і українок у перші повоєнні роки"».
3. Провести інтерв'ю з особами, які проживали в цей час в УРСР, на тему «Повсякденне життя повоєнної УРСР очима сучасника».

ПРИГАДАЙТЕ:
1. Що таке повсякденне життя? **2.** Наведіть приклади явищ повсякденного життя. **3.** Яким було повсякденне життя населення України в 1930-х рр.? **4.** Назвіть явища і події перших повоєнних років, які стали чинити вплив на повсякденне життя населення республіки. Поясніть свою точку зору.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Враження радянської журналістки Т. Хлоплянкіної від кінохроніки 1947 р.

…Кінохроніка кінця 40-х років… Перед камерою всі посміхаються, але в глибині юрби втомлені обличчя. Люди одягнені убого, чоловіки доношують військові шинелі, на жінках — старенькі потерті пальта…

? Яку інформацію про повоєнне повсякденне життя можна отримати за джерелом?

Уривок зі спогадів Катерини Забудської про повсякденне життя в перші повоєнні роки в УРСР

…Коли війна закінчилась, була страшна розруха, все було повалено, зруйновано, розбомблено. Ой, страшне творилось… Пам'ятаю, коли ходили до сусідів, то в них і хати не було майже. Все німці розвалили. Ні колгоспів не було, ні магазини не працювали, ні базари, нічого геть… Безвихідь страшна була. Хоча війна і закінчилась, та все одно важко мені було. Морально важко було привикати до такого життя. Переживши два роки в жорстокому полоні, я не зразу привикла до такого спокійного життя…

Але потім почався неспокій в нашому житті… Почався голод 1946—1947 рр. …Боже, який то страшний час був, уявити навіть важко… Як же страшно було дивитись, як люди мучаються. А все через оту владу… Бачила я на свої очі страшенні муки людей, які помирали на очах. Багато людей голодували, і діточок малих також… Їм їсти геть не було нічого, з голоду люди пухли. Хто що міг, те шукав їсти. Бувало їли і картоплю сиру, і мерзлу. А що ж, жити-то хотілось. Батьки мої були ще живі, то якось діставали нам їжу, хоч яку-небудь. Отже, життя після війни було важке, страшне і жорстоке…

? Які факти про повоєнне життя наводить автор спогадів? Які висновки можна зробити за ними?

Уривок з книги О. Коляструка «Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944—1947 рр.)»

…Обмежені товарні ресурси давалися взнаки і в промисловому забезпеченні пересічних людей. Асортимент товарів широкого вжитку був дуже скромним, оскільки легка промисловість, повністю переорієнтована на потреби фронту, дуже повільно відновлювала довоєнні виробничі процеси. Невипадково більшості повоєнне повсякдення запам'яталося у сіро-зеленому кольорі: на вулицях міст переважали гімнастерки, шинелі, інший одяг, перешитий з них. Танкістський шлем, офіцерський планшет були предметами мрій тисяч хлопчаків, а люди у ватниках і військових чоботях були звичним явищем. Місцеві кустарі й кравчині перелицьовували старі довоєнні пальта і костюми, майстрували необхідні одяганки з парашутів, гардин, брезенту тощо. Згідно з рішенням ще воєнного часу готовий одяг, трикотаж, бавовняні тканини відпускалися лише військовослужбовцям, інвалідам, працівникам мистецтва та школам… Більшість купувала не нове, а ношене взуття і одяг.

Чоботи носили і жінки, і чоловіки. Модельне жіноче взуття було рідкісним — лише у столичних дам…

? Якими були особливості вбрання пересічних представників українського суспільства післявоєнної доби?

Ціни на товари після грошової реформи 1947 р.

Середня заробітна плата у місті в 1948 р. становила 480 рублів, у 1950 р. — 640 рублів; на селі — 164 рублі.

Хліб житній — 3 рублі, хліб пшеничний — 4—8 рублів; крупа гречана — 11—13 рублів; макарони — 9—11 рублів; цукор — 13,5—16,5 рублів; м'ясо — 28—32 рублі; вершкове масло — 62—66 рублів; риба — 10,5 рублів; молоко — 2,5—5 рублів; яйця (1 дес.) — 10—18 рублів; чай грузинський — 160 рублів; сукня жіноча з вовни — 500—600 рублів; костюм чоловічий — 430—1500 рублів; туфлі чоловічі — 250—260 рублів, туфлі жіночі — 260—280 рублів; сірники (1 кор.) — 20 копійок; мило — 4 рублі; книжка (200 стор.) — 8—10 рублів.

? Висловіть судження про рівень життя населення на підставі порівняння зарплат і цін на основні товари народного споживання.

Уривок зі спогадів В. Мазур про повсякденне життя у повоєнній Одесі

У перші повоєнні роки з продовольством було, як і раніше, кепсько. Щоб хоч бодай як послабити напруження, людям стали роздавати землю під городи. Як і всі містяни, ми доглядали свій город, врожай дбайливо збирали і зберігали — перебирали, що треба, підсушували, щось засолювали і відправляли до льоху, викопаного у дворі (теж характерна ознака 1940-х рр.)…

Подолання труднощів з придбання одягу і взуття в повоєнні роки потребувало неабияких зусиль і кмітливості. Одяг доглядали й берегли, не раз перешивали, ретельно перелицьовували, комбінували.

Швейна машина «Зінгер» у нашому будинку працювала безупинно. Взагалі люди тоді вдягалися у хто на що здатен…

Періодично батько приносив і віддавав мамі на зберігання облігації чергової держпозики. Мамі, звичайно, більш згодилися б гроші, але вона знала про добровільно-примусове розповсюдження облігацій, тому мовчки без надії складала їх у комод…

? Яку інформацію про повсякденне життя українських громадян можна отримати з джерела?

Уривок зі статті Г. Боднар «Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянізації Львова у другій половині 1940-х років»

…Основним видом громадського транспорту залишався трамвай… Трамваї були переповнені, на зупинках скупчувалися натовпи людей, посадка у вагон супроводжувалася штовханиною і лайкою. Проїзд коштував 30 коп., кондуктори масово не повертали пасажирам решти. Реєстрації підлягали всі приватні транспортні засоби (велосипеди, мотоцикли, автомобілі, гужовий транспорт). …Місцеві поляки пригадують місто в 1944—1945 рр. брудним, взимку неприбраний сніг на вулицях. Їх дивували присипані піском болота на вулицях, автомобілі на клумбах, переорані травники, побілені до половини ліхтарі та стовпи, пні дерев.

Базарні й центральні площі та вулиці міста… перетворилися на тимчасові звалища сміття, як і внутрішні подвір'я будинків… Повоєнні жителі скаржилися на занедбані львівські парки. У парку імені Т. Костюка (сучасний парк імені І. Франка) весною 1945 р. виламали дерева й кущі, розікрали огорожу, протоптали безліч доріжок між алеями…

До середини 1945 р. центральні вулиці й площі міста не освітлювали…

(Місцеві жителі) скаржилися на повоєнних мешканців (які переселилися до міста). Приїжджі утримували у квартирах свійських тварин і птицю. Мешканка вул. Академічної у двох кімнатах чотирикімнатної квартири розмістила кролів і курей…

Люди жили в антисанітарних умовах. Дефіцитне мило безслідно зникало зі складів підприємств і організацій міста… Зубну пасту робили власноруч із крейдяного порошку. Лікарні не забезпечували найнеобхіднішими медикаментами, масовим стало нелегальне придбання ліків у медичного персоналу… За спогадами жителя Професорської колонії, лихом для її мешканців були блохи та клопи, менше таргани, миші та щури…

Влітку і восени 1944 р. у Львові було багато порожніх квартир, … раніше заселених поляками та євреями… Маючи достатню грошову суму, квартиру купували у поляків, які виїжджали до Польщі. В умовах подальшого напливу мігрантів влада вдалася до творення комунальних квартир. Повоєнне життя більшості мешканців міста було напівголодним, бракувало одягу і взуття, зимувати доводилося в неопалених квартирах без найнеобхідніших засобів гігієни, медикаментів.

? Які зміни відбувалися у повсякденному житті Львова після встановлення радянської влади?

Практичне заняття 3. Вирвані з коренем. Депортації українців і українок у 1944—1951 рр.: причини, етапи, наслідки (на підставі досліджених документальних джерел)

МЕТА: спираючись на здобуті теоретичні знання, проаналізувати документальні джерела й сформувати уявлення про причини, етапи і наслідки депортацій українського населення в зазначений період.

ПРИГАДАЙТЕ:
1. Що таке депортація? **2.** Якими були причини депортації українства у 1944—1951 рр.? **3.** Назвіть наймасштабніші депортації українського населення в зазначений період. **4.** Укажіть кількість жертв депортацій українського населення. **5.** Визначте основні наслідки депортацій українського населення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ
(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення «Депортації українців та українок у 1944—1951 рр.».
2. На підставі опрацювання свідчень жертв депортацій українського населення в цей період створити презентацію «Свідчення очевидців: чому, як відбувалися й до чого призводили депортації».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою виконаних завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листівки УПА, поширюваної серед українського населення під час здійснення операції «Вісла»

…У нас у цілій Україні шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВД, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсянка, Грубешівщини, Холмщини і Підляшшя, намагаються більшовицько-польські людоїди вигнати з наших рідних осель.

Українці!

Ніхто з нас не сміє на це мовчки погодитися. Не сміємо вгнутися перед чужим терором, але мусимо виступити до рішучої оборони і мусимо своїми ділами доказати перед цілим світом і перед майбутньою історією, що це є насильство, безправство і масовий злочин людоїдства. Не позволимо себе нікому застрашити, стероризувати і вивезти, ми не вівці й не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити, знищувати.

На тій землі, в тих хатах і в тих наших рідних селах прожили наші предки тисячі років. І ми хочемо далі в них жити. У тих наших стареньких церквах і гробах — святі кості наших батьків, які проклянуть тих, що їх зрадять і покинуть…

Лютий 1946 р. Українські повстанці.

? **1.** До чого закликала УПА українське населення під час здійснення операції «Вісла»? **2.** Як вона аргументувала необхідність опору польській владі?

Кількість дітей — учасників національно-визвольної боротьби в західних областях УРСР, висланих на спецпоселення (станом на 1 січня 1948 р.)

Місце розселення	Вік дітей								Усього дітей	Із них сиріт
	До 7 років	З них сиріт	7—14 років	З них сиріт	14—16 років	Із них сиріт	16—18 років	Із них сиріт		
Казахська РСР	887	6	1132	42	448	14	582	22	3049	84
Красноярський край	128	3	189	2	71	3	140	–	528	8
Іркутська область	448	6	903	8	305	5	247	2	1903	21
Усього	1463	15	2224	52	824	22	969	24	5480	113

? Проаналізуйте наведені дані. Які висновки можна зробити за ними?

Уривок із колективної монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (за ред. В. М. Допиленка)

У повоєнний період основний контингент депортованих із Західної України складали учасники національно-визвольної боротьби та прості селяни — «куркулі»…

Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга — на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації: ще більшої масштабності ця акція набрала у 1949 р. у зв'язку з проведенням спеціальної операції з масової депортації «куркулів». 18 серпня 1850 р. Рада міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселяти 1,2 тис. господарств Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна.

Впродовж 1950—1952 рр. із західноукраїнських земель було виселено понад 91 тис. хутірських господарств, з яких 21,6 тис. відправлено у південні райони республіки, а частину депортовано до Сибіру… Загалом же впродовж 1944—1952 років із Західної України за межі республіки було вислано без права повернення понад 203 тис. осіб.

На рубежі 1940—1950-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу. У таборах налічувалося 362,6 тис., в колоніях — майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих — тільки росіянам…

? **1.** Як можна оцінити масштаби депортацій в УРСР у повоєнний період? **2.** Чим вони були обумовлені? **3.** Якими були особливості депортацій? **4.** Як вони впливали на демографічну ситуацію в республіці?

Із розпорядження МВС СРСР стосовно осіб, які перебувають у спецпоселеннях

… МВС СРСР, виходячи з недоцільності повернення виселених до місця постійного проживання, з метою зміцнення режиму в місцях поселення членів сімей оунівців вважає… що вони переселені у віддалені райони СРСР навічно і поверненню у місця попереднього проживання не підлягають. За самовільний виїзд (втечу) — 20 років каторжних робіт.

? Чому, на вашу думку, радянська влада перешкоджала поверненню учасників українського національно-визвольного руху додому?

Узагальнення знань за розділом 1. Україна в перші повоєнні роки

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для цього періоду історії України. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: відбудова, репатріанти, екстенсивний шлях розвитку, тоталітарна економіка, модернізація, спецпоселення, космополітизм, «лисенківщина», «ждановщина», «кагановичивщина», обмін населенням, операція «Вісла», операція «Захід».
3. Кого з історичних діячів і діячок цієї доби ви вважаєте найбільш визначними? Поясніть свою точку зору.
4. Висловіть свою точку зору щодо методів та наслідків радянізації західних областей УРСР.
5. Якими були основні суперечності соціально-економічного, культурного, релігійного та повсякденного життя українського населення в повоєнний час?
6. Обговоріть у малих групах результати виконання навчальних проектів до цієї теми.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 1. Україна в перші повоєнні роки

1. Коли було укладено Люблінську угоду про передачу Польщі частини Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини?
   А 1944 р. **Б** 1945 р.
   В 1946 р. **Г** 1947 р.
2. Скільки тривала операція «Захід»?
   А один день **Б** тиждень
   В місяць **Г** рік
3. Хто став першим керівником Народного комісаріату закордонних справ УРСР?
   А Д. Мануїльський
   Б В. Герасименко
   В О. Корнійчук
   Г М. Хрущов
4. Який період охоплював п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства?
   А 1945—1949 рр. **Б** 1946—1950 рр.
   В 1947—1951 рр. **Г** 1948—1952 рр.
5. Якою була кількість жертв голоду 1946—1947 рр.?
   А понад 500 тис. осіб
   Б понад 1 млн осіб
   В близько 2 млн осіб
   Г 3 млн осіб
6. Хто в 1947 р. був призначений замість М. Хрущова першим секретарем ЦК КПУ?
   А Д. Коротченко
   Б Н. Кальченко
   В Л. Каганович
   Г Л. Мельников
7. Хто став митрополитом Української греко-католицької церкви після смерті А. Шептицького?
   А Г. Костельник
   Б В. Липківський
   В І. Огієнко
   Г Й. Сліпий

8. Скільки осіб було виселено із західних областей УРСР на спецпоселення в другій половині 1940-х рр.?

А понад 50 тис. осіб
Б 100 тис. осіб
В понад 200 тис. осіб
Г 250 тис. осіб

9. Скільки було збудовано великих і середніх підприємств на Західній Україні в період індустріалізації?

А 500 **Б** 1,5 тис.
В 2 тис. **Г** 2,5 тис.

10. На який рік в УРСР було практично відновлено довоєнну мережу шкіл?

А 1947 р. **Б** 1948 р.
В 1949 р. **Г** 1950 р.

11. Яким терміном визначають явище в радянській науці, що характеризувало ідеологізацію, засилля у науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів?

А «ждановщина»
Б «лисенківщина»
В «кагановичивщина»
Г космополітизм

12. У якому місті УРСР у 1951 р. з'явився перший у республіці телецентр?

А Львів **Б** Харків
В Одеса **Г** Київ

13. Установіть послідовність подій.

А Відкриття у Києві літературно-художнього музею Т. Шевченка
Б Операція «Захід»
В «Велика блокада»
Г Загибель Р. Шухевича

14. Які з наведених тверджень характеризують процеси радянізації у західних областях УРСР у перші повоєнні роки?

1) До мирної праці повернулися близько 2,2 млн демобілізованих з лав Радянської армії.
2) У 1946 р. було запущено перший атомний реактор.
3) Великі маєтки були конфісковані, а землі передано малоземельним і безземельним селянам.
4) У промисловості працювало лише 4 % населення.
5) Під керівництвом С. Лебедєва створили першу в Європі обчислювальну машину.
6) На спецпоселення було вислано понад 200 тис. осіб.
7) Кількість російських шкіл збільшилася з 2,7 тис. до 4 тис., або в 1,5 разу.

15. Установіть відповідність між історичними персонами та їхніми характеристиками.

1	О. Палладін	**А**	Художниця, майстер народного декоративного мистецтва
2	В. Філатов	**Б**	Лікар-офтальмолог
3	К. Білокур	**В**	Композитор
4	Н. Ужвій	**Г**	Керівник Академії наук УРСР
		Д	Акторка театру

§ 7. УРСР на початку десталінізації

1 ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІСЛЯ СМЕРТІ Й. СТАЛІНА. 5 березня 1953 р. в СРСР було оголошено про смерть Й. Сталіна. Ця подія не означала одночасне припинення режиму «сталінщини» у країні, але зробила можливими перші кроки з **десталінізації** суспільно-політичного життя.

Наприкінці березня 1953 р. було оголошено **амністію** щодо осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також за господарські, посадові та деякі воєнні злочини. За амністією з радянських в'язниць і концтаборів звільнили 1,2 млн в'язнів. Удвічі було скорочено термін покарання особам, засудженим на п'ять років. Виняток становили особи, засуджені за участь у «контрреволюційній діяльності». Того самого року розпочалася **реабілітація** осіб, незаконно репресованих у часи «сталінщини», і влітку—восени перші з них стали повертатися додому з місць відбування покарання.

У вересні 1955 р. було здійснено амністію щодо громадян, звинувачених у співробітництві з німецькими окупантами в роки війни. За нею було звільнено чимало українців, що перебували на окупованих територіях і були звинувачені в «пособництві ворогу».

Міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія, скориставшись ситуацією в країні після смерті Й. Сталіна, сподівався захопити владу й стати повним диктатором. Однак у червні 1953 р. він та його соратники були заарештовані. У провалі спроби перевороту «у верхах» важливе місце належало позиції українського керівництва. Так, генерал Т. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, що очолював управління внутрішніх справ Львівської області, передав до Москви М. Хрущову матеріали про підготовку перевороту. У грудні 1953 р. Л. Берію та п'ятьох його прибічників за вироком Верховного суду СРСР розстріляли.

У вересні 1953 р. М. Хрущова було обрано першим секретарем ЦК КПРС. Позиція керівництва республіки під час викриття змови Л. Берії, а також те, що М. Хрущов був колишнім першим секретарем ЦК КПУ, сприяли посиленню впливу України та вихідців з неї на союзні справи.

Одночасно з розгортанням боротьби за владу відбувалися кадрові зміни в керівництві республіки. З ініціативи Л. Берії з посади першого секретаря ЦК КПУ було усунуто Л. Мельникова.

У червні 1953 р. пленум ЦК КПУ за звинуваченнями в русифікації вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні звільнив Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК. На цю посаду вперше було обрано українця за національністю О. Кириченка. У липні—вересні 1953 р. українці посіли також інші вищі посади в республіці. Заступником Голови Ради Міністрів УРСР став С. Стефаник, син західноукраїнського письменника Василя Стефаника. Українську республіканську раду професійних спілок очолив К. Москалець. Другим секрета-

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити особливості внутрішньополітичної ситуації у республіці на початковому етапі десталінізації; дізнатися, як відбулося входження Кримської області до складу УРСР; аналізувати стан промисловості та сільського господарства республіки у цей період; встановити характерні риси протестів українців, ув'язнених у радянських концтаборах.

ПРИГАДАЙТЕ:
1. Якими були особливості внутрішньополітичного становища УРСР у перші повоєнні роки? **2.** Назвіть характерні риси відбудови промисловості та сільського господарства республіки. **3.** Коли загалом завершилася відбудова?

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних проявів сталінського режиму, що відбувався в СРСР у період хрущовської «відлиги». Здійснювалася непослідовно і мала обмежений характер.

«Відлига» — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Поняття «відлига» походить від однойменної повісті І. Еренбурга. Із цим періодом пов'язане перш за все засудження «культу особи» Й. Сталіна.

Культ особи — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка займає найвище становище в політичній або релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій та ролі лідера.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

Реабілітація — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності, як за життя, так і після їхньої смерті.

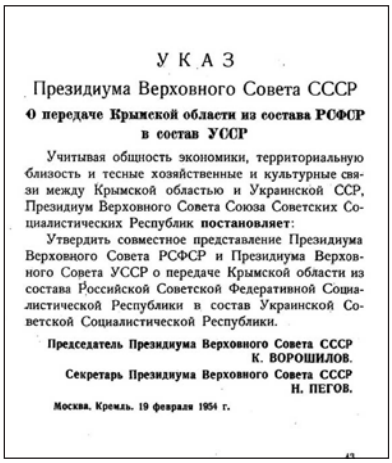

УКАЗ

Президиума Верховного Совета СССР

О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик **постановляет**:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. ВОРОШИЛОВ.

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н. ПЕГОВ.

Москва. Кремль. 19 февраля 1954 г.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» від 19 лютого 1954 р.

Лібералізація — у широкому розумінні — пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, свободою слова, ЗМІ тощо.

рем Львівського обкому КПУ став колишній член репресованої за часів «сталінщини» Комуністичної партії Західної України В. Дудикевич, а першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР та членом Бюро ЦК КПУ став драматург О. Корнійчук.

Подальшому розгортанню українізації керівництва республіки сприяв XVIII з'їзд КПУ, що відбувся в березні 1954 р. У новому складі ЦК КПУ частка українців зросла з 62 до 72 %, чотири секретарі ЦК та вісім членів Бюро ЦК КПУ були українцями. Також зросло представництво українців у загальносоюзних органах. Так, близько десяти міністрів, що працювали раніше в Україні, увійшли до уряду СРСР.

2 ВХОДЖЕННЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО СКЛАДУ УРСР. Господарське життя Кримського півострова через масові депортації представників грецького та вірменського народів у 1944 р. за звинуваченнями у співробітництві з окупантами татар перебувало в занепаді. Переселенці з інших областей Російської федерації, не знайомі з особливостями ведення сільського господарства у степових та гірських районах Криму, таємно тікали звідти додому.

У 1954 р. в умовах урочистого святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією Крим було передано до складу УРСР. У Постанові Президії Верховної Ради УРСР це розглядалося як «виявлення безмежної довіри й широкої любові російського народу до українського народу».

3 СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. У 1954 р. в СРСР було видано повість письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Вона дала назву цілому історичному періоду, що розпочався у країні після смерті Й. Сталіна, порівнюючи його з нетривалим потеплінням посеред зими. Дійсно, десталінізація не змінювала суті радянського режиму, хоча влада вже не використовувала відверто терористичні методи керівництва, як за часів «сталінщини», й розпочала обмежену **лібералізацію** суспільного життя.

В економіці істотною рисою періоду хрущовської «відлиги» стала її поступова переорієнтація на соціальні потреби, які в попередні часи влада відверто ігнорувала задля інтересів держави. Перші заходи нового керівництва країни в економічній сфері стосувалися сільського господарства. Заходи, спрямовані на покращення ситуації в ньому, були сформульовані в постановах пленумів ЦК КПРС, які відбулися в 1953—1955 рр. Так, суттєво збільшилися закупівельні ціни на продукцію сільського господарства; усього протягом 1953—1958 рр. на продукцію тваринництва — у 5,5 разу, на картоплю — майже у 8 разів, на зерно — майже в 7 разів. Восени 1953 р. з колгоспів списали заборгованість по обов'язкових поставках продукції тваринництва державі в попередні роки. Регіонам, де тваринництво було невигідним, було дозволено не визначати завдань з його розвитку. Колгоспникам було дозволено отримувати грошовий аванс у розмірі 25 % від вартості запланованих обсягів продукції для кращого стимулювання їхньої праці. Проте щойно ситу-

ація на селі дещо покращилася, розпочалося здійснення нових заходів з обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. було вдвічі зменшено розміри присадибних господарств. Це негативно вплинуло на ситуацію із забезпеченням продовольством у країні, оскільки останні давали значну частку державних заготівель сільськогосподарської продукції.

У 1954 р. керівництво СРСР з метою збільшення обсягів виробництва зерна вирішило перейти від вкладання коштів у сільське господарство центральної нечорноземної смуги Росії та України до освоєння нових земель. На початку року пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. Україна взяла активну участь у реалізації цієї програми. До Казахстану й на Алтай з України виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молодь. Серед них були робітники заводів, будівельники, трактористи, комбайнери, механіки та ін. За кілька років частина з них повернулася додому, але більшість залишилася працювати на нових землях. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру і Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українців. Так, радгоспи «Київський» і «Харківський» Кустанайської, «Київський» і «Херсонський» Акмолинської областей Казахстану майже повністю складалися з переселенців-українців.

Одночасно з переселенцями на нові землі з України було направлено чимало техніки. Тільки 1955 р. з УРСР на цілину було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів.

Програма освоєння цілинних і перелогових земель дозволила збільшити обсяги виробництва зерна, але одночасно спричинила збереження екстенсивного характеру його розвитку.

У промисловості нове керівництво країни звернуло увагу на необхідність запровадження у виробництво досягнень науково-технічної революції, яке в цей час охопило провідні країни світу. Разом із цим воно вперше поставило на порядок денний проблему диспропорції між виробництвом засобів виробництва і товарів народного споживання. У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР було оприлюднено показники, що в 1940—1953 рр. виробництво засобів виробництва у країні зросло більш ніж утричі, а предметів споживання — на 72 %. Було заявлено про необхідність «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості».

Першими проявами розв'язання проблеми забезпечення населення споживчими товарами стало те, що на полицях магазинів з'явилося більше продуктів, розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном тощо. Проте в умовах боротьби за владу в радянському керівництві через деякий час ці заходи оголосили «капітулянською політикою».

4 ПРОТЕСТИ УКРАЇНЦІВ, УВ'ЯЗНЕНИХ У РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ. У 1954 р. при Президії ЦК КПРС було утворено спеціальну комісію з вивчення матеріалів масових репресій другої половини 1930-х рр.

Радянський агітаційний плакат

Трактори Харківського тракторного заводу перед відправленням на цілину. 27 лютого 1954 р.

Продаж яблук біля Центрального універмагу в Києві

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Відкритого листа до відділу прав людини Організації Об'єднаних Націй і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР» (30 вересня 1955 р.)

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення Української Соборної Держави…

Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 років не за бандитизм, як це вони (більшовики) пояснюють перед світом, не за підпал, вбивства і зраду, а лише за те, що ми, як і кожен волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі… Тому у нас виникає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми — в'язні, але й весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на т. зв. «цілинні землі» в Казахстан, Краснодарський край, на далеку північ, горланячи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може собі уявити культурний світ Українську державу без українського уряду, без української армії, без українського народу?

…Чому на наших землях дислокуються військові частини, складені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу якщо не суто вороже, то чужі? Якщо ми зрадники своєї батьківщини і справедливо покарані: чому нас судили «народні» чи «військові» суди, склад яких далеко не український? Чому нами освоюються недоступні дикі землі чи ліси в той час, коли наших рук так потребує наша батьківщина? Чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтарищах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? …Чи відомо про масові розстріли в'язнів (на Воркуті шахта М.29 розстрілювано під керівництвом і за участю ген. прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язнів? …Чи відомо культурному світові, що Україна, крім штучного голоду 1933 р., живе впроголодь 38 років?.. В той час, коли мільйони тонн хліба вивозиться за кордони в цілях пропаганди, в той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціально для показу) колгоспи і фабрики СРСР?..

Ми не впали духом, бо знаємо, що наші стремління до волі оправдані законами матері природи, і віримо, що весь культурний світ піддержить нас на цьому шляху…

? **1.** Які факти наведені в джерелі? **2.** Які висновки можна зробити за цими фактами про те, за що боролися українські політичні в'язні?

Вимоги повсталих в'язнів Горлагу. Норильськ, 1953 р.

Відповідна комісія працювала також при ЦК КПУ. Однак діяли вони дуже повільно, а система сталінського ГУЛАГу продовжувала існувати. Ще в 1953 р. в'язні таборів Воркути, Норильська, Магадана та інших місць, серед яких було чимало членів ОУН, УПА та «бандпособників» (так називали тих, хто був звинувачений в їхній підтримці), провели страйки, протестуючи проти нелюдських умов утримання й праці. Усі вони жорстоко придушувалися. У травні-червні 1954 р. підняли повстання в'язні великого радянського концтабору в Кінгірі в Казахстані. Повстання жорстоко придушили, застосувавши танки. Серед повстанців було чимало українців.

У 1955 р. цивілізований світ уперше дізнався про становище ув'язнених у концтаборах і життя в Радянській Україні завдяки відкритому листу українських політичних в'язнів до Організації Об'єднаних Націй, підписаному тринадцятьма в'язнями мордовських спецтаборів.

ВИСНОВКИ

- Після смерті Й. Сталіна відбулися зміни у вищому керівництві СРСР. До влади прийшло угруповання, очолюване М. Хрущовим, яке свідомо розпочало десталінізацію, в основі якої була відмова від крайнощів сталінського тоталітаризму.
- В Україні на початковому етапі десталінізації розпочався процес українізації керівних кадрів.
- У 1954 р. відбулася передача Кримської області УРСР. Проте це перш за все було продиктоване інтереса-

ми центру, який прагнув перекласти на українське керівництво проблеми розвитку півострова.

■ В економіці України на початковому етапі десталінізації суттєвих змін не відбувалося. Нове союзне й республіканське керівництво намагалося знайти шляхи розв'язання існуючих проблем у межах існуючої радянської моделі соціально-економічного розвитку, сформованої в попередні десятиліття.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке десталінізація? **2.** Кого було обрано першим секретарем ЦК КПУ в червні 1953 р.? **3.** Коли відбулося входження Криму до складу УРСР? **4.** Скільки українців виїхало з республіки на освоєння цілинних земель? **5.** Яку проблему розвитку промисловості було оприлюднено на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.? **6.** Як і коли світ уперше дізнався про становище українських політичних в'язнів у радянських концтаборах?

7. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в республіці на початку десталінізації. **8.** Як і чому відбулося входження Кримської області до складу УРСР? **9.** Наведіть факти, які свідчать про соціальну переорієнтацію та модернізацію економіки. **10.** Охарактеризуйте протести українців, ув'язнених у радянських концтаборах. **11.** Порівняйте процеси, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тогочасних країн Заходу та України.

12. Складіть розгорнутий план на тему «Україна на початку десталінізації». **13.** Прослідкуйте за картою, які адміністративно-територіальні зміни відбулися в республіці в цей період.

14. Які позитивні зміни відбулися в УРСР на початковому етапі десталінізації? Обґрунтуйте свою точку зору. **15.** До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект за однією із запропонованих тем: 1) «В безсмерті холодно. І в житті холодно. О Боже мій! Де дітися поету?!» Творчість «шістдесятників» як закономірна реакція на виклик часу. 2) «Ті, що відкрили шлях у космос». Внесок українців в освоєння космічного простору.

§ 8—9. Суспільно-політичне життя

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як розпочалися процеси лібералізації; визначити особливості розгортання десталінізації в республіці; проаналізувати зміни в керівництві республіки на початку 1960-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке лібералізація? **2.** Наведіть приклади здійснення лібералізації суспільно-політичного життя. **3.** Які факти свідчили про прояви культу особи Й. Сталіна в УРСР за попередніх часів?

1 XX З'ЇЗД КПРС І ПОЧАТОК ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ. Часткова відмова керівництва СРСР від методів «сталінщини», здійснена в 1953—1955 рр., унаочнювала потребу продовження десталінізації. Важливим кроком на шляху подальшої лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, який відбувся в лютому 1956 р. Перед закриттям з'їзду пройшло закрите засідання, на якому М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи і його наслідки». У ній він піддав гострій критиці Й. Сталіна, звинувативши його в зловживанні владою, порушенні законності, хворобливій підозрілості до соратників тощо.

У своїй доповіді Хрущов представив партію як сторону, що найбільше постраждала від сталінських репресій. У доповіді згадувалися 23 партійно-радянські діячі, що стали жертвами переслідувань, серед яких були С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар. Сталінські злочини, не пов'язані з репресіями керівників партії, наприклад голод 1932—1933 рр. в Україні та на Кубані, не згадувалися. Винятком була згадка про відомі всім депортації окремих народів.

Доповідь М. Хрущова шокувала багатьох учасників з'їзду. За спогадами сучасників, кількох депутатів, що втратили свідомість від почутого, тихо винесли із зали засідань.

Доповідь М. Хрущова з'їзд не обговорював, а лише прийняв стислу постанову, яка складалася з кількох рядків. Доповідь М. Хрущова стала важливим кроком у розвінчуванні Й. Ста-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповіді першого секретаря ЦК КПРС тов. Хрущова М. С. XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Про культ особи і його наслідки»

…Сваволя Сталіна стосовно партії та її Центрального Комітету особливо виявилася після XVII з'їзду партії, що відбувся 1934 року… Встановлено, що з 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно в 1936—1938 роках) 98 осіб, тобто 70 %.

…Це відбулося внаслідок зловживання владою Сталіним, який розпочав застосовувати масовий терор проти партійних кадрів.

…Сталін був людиною дуже надумливою, з хворобливою підозрілістю… Хвороблива підозрілість призвела його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років…

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю; придушував людину морально і фізично.

…Культ особи набув таких величезних розмірів перш за все тому, що сам Сталін всіляко сприяв і підтримував звеличування своєї персони.

? **1.** У чому автор доповіді звинувачував Й. Сталіна? **2.** У чому він убачав витоки культу особи Й. Сталіна?

ліна як «великого вождя» і «послідовника справи В. Леніна». Однак вона скоріше маскувала, ніж викривала сутність сталінізму. У ній засуджувалися переважно зовнішні прояви режиму («культ особи») та репресії проти партійних, радянських та господарських працівників. Здійснювана партією політика соціалістичного будівництва вважалася єдино правильною і не підлягала критиці. Проте навіть за цих обмежень розвінчування «сталінського міфу» позитивно вплинуло на суспільну свідомість, започаткувало перегляд усталених стереотипів мислення і критичну оцінку багатьох подій минулого.

XX з'їзд КПРС

2 РОЗГОРТАННЯ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ. Після XX з'їзду доповідь М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки» була видана окремою брошурою, яку зачитували на закритих партійних зборах по всій країні. Пізніше за розпорядженням М. Хрущова з нею стали знайомити також безпартійних на підприємствах, в установах, вищих навчальних закладах, а інколи й старшокласників у школах.

Подальше розгортання десталінізації сприймалося в Україні неоднозначно. Основна частина партійного апарату не була готова розвінчувати Й. Сталіна. Серед незацікавлених було чимало особисто причетних до репресій. У багатьох партійних організаціях України критику культу особи Й. Сталіна сприймали, як наклеп на радянську владу. Спираючись на це, представники партапарату вимагали припинити викриття злочинів доби «сталінщини» як шкідливу для розвитку країни кампанію. Так, перший секретар Київського міського комітету КПУ М. Синиця заявляв, що боротьба з культом особи Й. Сталіна ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні й посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко надіслав доповідну записку до ЦК КПРС, де переважали схожі думки.

Намагаючись спрямувати десталінізацію в поміркованіше русло, ЦК КПРС 30 червня 1956 р. прийняв постанову «Про подолання культу особи і його наслідків», де наголошувалося,

Підсумки XX з'їзду.
Британська карикатура

що культ особи був проявом особистих недоліків Й. Сталіна, а не відображенням вад радянської влади. Порівняно з доповіддю М. Хрущова на XX з'їзді постанова стала кроком назад. Усі оголошені на з'їзді гострі факти в ній оминалися.

В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях дещо пізніше з'явилася низка статей «У світлі рішень XX з'їзду». Зміст більшості публікацій був поміркованим і зваженим. На початку липня 1956 р. на багатьох підприємствах республіки стали зачитувати постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». У столиці перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся у Київському педагогічному інституті. У Львові ліквідували Сталінський район.

Бригада в'язнів у таборі «Дубровлаг». Мордовська АРСР

Реакція більшості населення республіки на засудження зловживань періоду «сталінщини» і новий політичний курс загалом була позитивною.

У липні 1956 р. в республіканських засобах масової інформації з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників, жертв сталінського терору — В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Г. Косинки, О. Досвітнього, М. Ірчана, І. Микитенка, Олександра Олеся та ін. У пресі стали з'являтися їхні твори й статті про реабілітованих письменників. Поступово поверталися до культурного життя ті, хто залишився живим. Розпочалася кампанія з реабілітації таких видатних діячів як кінорежисер О. Довженко, режисер театру Лесь Курбас, драматург М. Куліш.

Форма № 30

Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР

14. сентября 1957 г.

№ 4м04891/57

Москва, ул. Воровского, д. 13

СПРАВКА

Дело по обвинению ЗЛИАВА-ВОЛЬ-ЛЕВИЦКОЙ Амелии Станиславовны, арестованной 22 января 1937 года, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 22 августа 1957 года.

Приговор Военной коллегии от 11 июня 1937 года в отношении ЗЛИАВА-ВОЛЬ-ЛЕВИЦКОЙ А.С. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

ЗЛИАВА-ВОЛЬ-ЛЕВИЦКАЯ А.С. реабилитирована посмертно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

/ЦЫРЛИНСКИЙ/

Довідка про реабілітацію

До листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули справи 5481 особи, засуджених у попередні роки. Із них було фактично реабілітовано 2684 особи, або 49 %. Реабілітації не підлягали ті, хто співробітничав з окупантами в роки війни, активні діячі ОУН-УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі засуджені за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі». На депортованих під час суцільної колективізації селян, виселених із західноукраїнських областей, кримських татар, німців та представників інших етнічних груп реабілітація не поширювалася. У результаті здійсненої реабілітації з 949 тис. політичних в'язнів ГУЛАГу в 1954 р. станом на весну 1959 р. в таборах і колоніях СРСР залишилося 11 тис. осіб, утримуваних за «контрреволюційні злочини». В Україну лише до 1957 р. повернулося 65 534 члени ОУН, УПА та «бандпособники». На початку 1960-х рр. М. Хрущов оголосив, що в країні немає політичних в'язнів. Однак саме в цей час розпочався дисидентський рух і з'явилися нові в'язні.

Улітку 1957 р. в керівній верхівці країни сформувалася опозиція, яка спробувала усунути М. Хрущова від влади. Проте ця спроба провалилася. У боротьбі, яка розгорнулася в цей час, партійне керівництво України повністю підтримало М. Хрущова. Через кілька місяців М. Хрущов перевів О. Кириченка до Москви, зробивши його секретарем ЦК КПРС і фактично своїм першим заступником по партійній лінії. Першим секретарем ЦК КПУ після цього став М. Підгорний.

Демонтаж пам'ятника Й. Сталіну (м. Дубна, Московська обл.). 1962 р.

Найвищою точкою в процесі десталінізації став XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 р. Так, на з'їзді, ймовірно за домовленістю з М. Хрущовим, М. Підгорний піддав гострій критиці Л. Кагановича за секретарювання в Україні, назвавши його «справжнім садистом», що «знаходив задоволення у знущанні з активістів, інтелігенції», приниженні їхньої гідності, погрозах і арештах.

Після XXII з'їзду в Україні, як і в інших республіках, розгорнулася кампанія з демонтажу численних пам'ятників Й. Сталіну, закриття присвячених йому музеїв, перейменування населених пунктів, вулиць, установ, підприємств, шкіл, колгоспів тощо. У листопаді 1961 р. указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область було перейменовано в Донецьку, а місто Сталіно (колишня Юзівка) — в Донецьк.

3 ЗМІНИ В КЕРІВНИЦТВІ УРСР. ВІДСТАВКА М. ХРУЩОВА. У 1961 р. М. Хрущов несподівано для всіх замінив М. Кальченка на посаді Голови Ради Міністрів УРСР представником молодшого покоління партійної номенклатури В. Щербицьким. Однак останній пропрацював на цій посаді менш ніж два з половиною роки. У 1963 р., після того як В. Щербицький висловив невдоволення запровадженням М. Хрущовим поділу партійних органів на міські та сільські, його відправили до Дніпропетровської області на посаду першого секретаря обкому партії. Дії М. Хрущова, його самовпевненість, невміння прислухатися до чужих думок, схильність до різних кроків, які нерідко ламали людські долі, все частіше дратували його соратників. До цього додавалося погіршення ситуації в економіці країни, значною мірою спричинене авантюристичністю рішень М. Хрущова.

Одностайне голосування на Пленумі ЦК КПРС за відставку М. Хрущова. 14 жовтня 1964 р.

На початку 1960-х рр. у республіці відбулося кілька масових виступів робітників, невдоволених виробничими умовами й нововведеннями в оплаті праці. Вони мали місце на підприємствах Києва, Харкова, Черкас, Краматорська та інших міст. Виступи були нетривалими і припинялися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (нині Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін на м'ясо і молоко. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке відправляли як «братерську допомогу» на Кубу. У 1963 р. через страйки і заворушення на тиждень було запроваджено воєнний стан у Кривому Розі. Усе це свідчило про те, що М. Хрущов поступово втрачав підтримку населення.

Петро Шелест

У 1963 р. М. Підгорний, що користувався великою довірою М. Хрущова, був переведений до Москви і став секретарем ЦК КПРС. Новим першим секретарем ЦК КПУ в липні цього року став П. Шелест. Він був людиною, яка загалом підтримувала хрущовські перетворення і терпимо ставилася до українського національно-культурного відродження. Однак незабаром обидва ці партійні діячі, зобов'язані своєю кар'єрою М. Хрущову, приєдналися до учасників змови проти нього, що готувалася ще одним його висуванцем — Л. Брежнєвим за участі КДБ СРСР.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, члени Президії ЦК КПРС висловили недовіру першому секретарю і скликали Пленум ЦК КПРС, який 14 жовтня 1964 р. звільнив його із цієї посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я».

Новим першим секретарем було обрано Л. Брежнєва. Через місяць П. Шелест став членом Президії ЦК КПРС. Незабаром інший активний учасник змови М. Підгорний обійняв посаду голови Президії Верховної Ради СРСР.

ВИСНОВКИ

- Десталінізація, яка розпочалася у країні після смерті Й. Сталіна, була закріплена рішеннями XX з'їзду КПРС. Незважаючи на обмеженість її заходів і непослідовність у діях її виконавців, об'єктивно десталінізація набула характеру лібералізації, яка змінювала характер радянського суспільства.
- Значні зміни десталінізація спричинила в Україні, яка суттєво постраждала від сталінських репресій.
- Українська партійно-державна номенклатура активно підтримувала перетворення М. Хрущова. Однак останній своїми діями відштовхнув її від себе. Це зробило можливою змову, яка об'єднала основну частину партійно-державного керівництва і дозволила усунути М. Хрущова з посади цілком законними засобами. Сприяло цьому й те, що на цей час він втратив підтримку населення через погіршення економічного становища країни, викликане провалом багатьох реформ.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли відбувся XX з'їзд КПРС? **2.** Де відбувся перший мітинг на підтримку десталінізації після XX з'їзду? **3.** Хто став першим секретарем ЦК КПУ у 1957 р.? **4.** Коли місто Сталіно перейменували в Донецьк? **5.** У яких містах України в 1962 р. відбулися значні робітничі страйки та маніфестації? **6.** Хто став першим секретарем ЦК КПУ в 1963 р.?

7. У чому полягало значення рішень XX з'їзду КПРС для розгортання процесів десталінізації? **8.** Наведіть факти, що свідчать про поглиблення десталінізації в Україні після XX з'їзду КПРС. **9.** Які зміни відбувалися в республіці в 1961—1963 рр.?

10. Розпочніть складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства».

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися
Суспільно-політичне життя	
Економічне життя	
Опозиційний рух	

11. Сучасні українські історики В. Баран та В. Даниленко пишуть про розгортання десталінізації: «Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ «великого вождя», створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора». Поясніть, як ви розумієте наведену оцінку процесу десталінізації. Наведіть факти, які її підтверджують. **12.** Напишіть есе на тему «"Відлига": зміни в суспільно-політичних настроях населення України».

§ 10. Розвиток економіки

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати зміни, які в цей період відбувалися в управлінні господарством; визначати особливості розвитку тогочасної промисловості та сільського господарства; характеризувати зміни, які в цей час відбувалися в соціальній сфері.

1 ЗМІНИ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРСТВОМ. М. Хрущов був ініціатором здійснення радикальних змін у системі управління господарством. Із квітня 1953 р. в підпорядкування республіки розпочали передавати підприємства, якими раніше управляв центр. Усього до 1956 р. в підпорядкування України передали близько 10 тис. підприємств. Переважно це були під-

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Якими були особливості відбудови промисловості України в перші повоєнні роки? **2.** Як розвивалося сільське господарство республіки в цей період?

приємства вугільної, металургійної, нафтової, лісової, харчової, м'ясо-молочної, текстильної, легкої промисловості, автомобільного транспорту, зв'язку та промисловості будівельних матеріалів. Загалом у 1953—1956 рр. частка республіканської промисловості в Україні зросла з 30 до 70 %.

У 1954 р. розпочалося скорочення кількості адміністративно-управлінського апарату міністерств і відомств як у центрі, так і в республіках. У результаті цього лише протягом 1954—1955 рр. в УРСР кількість працівників міністерств і відомств зменшилась на 61 тис. осіб. У 1957 р. М. Хрущов ініціював перетворення, спрямовані на **децентралізацію управління** промисловістю й скорочення більшості союзних міністерств. За Законом «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР», прийнятим Верховною Радою УРСР у травні 1957 р., система галузевого, вертикального централізованого управління ліквідовувалася. Замість них створювалися територіальні ради народного господарства — **раднаргоспи**.

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління, скасування або послаблення централізації.

Раднаргоспи (Ради народного господарства) — державні органи територіального планування й управління промисловістю УРСР та СРСР, що існували в 1918—1931 й 1957—1964 рр.

Раднаргоспи здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних адміністративних районів. У СРСР було створено 103 такі райони, серед яких 11 існували в Україні (Станіславський, Львівський, Вінницький, Київський, Одеський, Херсонський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Сталінський та Ворошиловградський).

У результаті цих перетворень республіканська політична еліта вперше отримала реальну можливість контролювати місцевий економічний потенціал, за що була вдячна М. Хрущову. Різко зріс престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися раднаргоспи.

Прагнення партійних керівників інших областей мати власні раднаргоспи обумовило створення в 1960 р. трьох нових — Кримського, Полтавського та Черкаського. Найбільшими в республіці стали Київський (п'ять областей, 8,5 млн осіб, або 20 % населення республіки), Харківський (три області, 5,6 млн осіб) та Львівський (чотири області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи.

За кількістю робітників, зайнятих на виробництві, та вартістю промислової продукції перше місце в УРСР посідали Сталінський, Харківський та Київський раднаргоспи. Усього в підпорядкування українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, що виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Одночасно зі створенням раднаргоспів в УРСР було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два із союзно-республіканських перетворили на республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами і здійснювали свої нові функції через раднаргоспи. Тепер майже вся промисловість республіки перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР. Однак як за республіканським, так і за союзним урядом зберігалося право скасовувати виконання розпоряджень раднаргоспів.

У 1960 р. в Україні, Росії та Казахстані утворилися центральні раднаргоспи. Наприкінці 1962 р. М. Хрущов ініціював зменшення кількості раднаргоспів, у результаті чого їхня кількість в УРСР скоротилася до семи. Ці дії реформатора викликали зростання невдоволення серед республіканської партійної еліти. У 1963 р. виникла Вища рада.

У березні 1952 р. розпочалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. За своєю територією, кількістю населення й обсягами виробництва зазвичай вони об'єднували три-чотири райони. Відтепер керівництво сільським господарством також почали здійснювати за територіальним принципом. Однак у реальному житті це спричинило чимало зайвих труднощів, проблем, призвело до протилежних від бажаних результатів. Управлінський апарат збільшувався, а саме управління ускладнювалося.

У 1963 р. була утворена нова центральна структура — Вища рада народного господарства СРСР, яка керувала не лише раднаргоспами, а й усіма іншими органами управління народним господарством. У результаті цих нескінченних організаційних перетворень система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж до хрущовських реформ.

Будівництво Каховської ГЕС

2 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. Загалом у період хрущовської «відлиги» промисловість УРСР розвивалася успішно, демонструючи вищі за середні по СРСР темпи. Кожна галузь промисловості в ці роки збагатилася новими потужностями. Так, у республіці було збудовано нові теплові й гідроелектростанції — Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Дніпродзержинську, Каховську, Кременчуцьку тощо. Були освоєні нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Чималих зусиль докладали для модернізації Донбасу, де видобуток вугілля в 1956 р. навіть не досяг довоєнного рівня. Лише в 1956 р. на підземні роботи в шахти Донбасу направили 85 тис. юнаків і дівчат із різних областей республіки. Були введені в експлуатацію Шебелинське (Харківська область) і Радченківське (Полтавська область) газові родовища, після чого центр ваги в республіканському газовидобутку перемістився із західноукраїнських до східноукраїнських промислів.

Шахта Межиріченська (Львівсько-Волинський вугільний басейн)

Прискореними темпами розбудовувався Криворізький залізорудний басейн, де видобуток руди відбувався найбільш дешевим відкритим способом. У 1955 р. тут почав працювати найбільший в Європі Південний гірничо-збагачувальний комбінат.

У тогочасній металургійній промисловості УРСР були збудовані унікальні за розмірами доменні печі та мартени. Унаслідок цього українська металургія за рівнем виробництва продукції на одну особу випередила високорозвинені країни світу, хоча за якістю виплавленого металу істотно їм поступалася.

Шебелинське газове родовище (Харківська обл.)

Значна увага приділялася розвитку хімічної промисловості України, яка раніше була малорозвиненою як у республіці, так

ЛАЗи Львівського автомобільного заводу. 1956 р.

На Кременчуцькому автомобільному заводі. 1960 р.

Спуск на воду корабля «Радянська Росія». Миколаїв, 1960 р.

і в СРСР загалом. У 1959—1963 рр. на її розвиток в УРСР було спрямовано в 1,5 разу більше коштів, ніж за попередні роки. Завдяки цьому було збудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них були чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон і Дніпровський шинний завод.

Успішно розвивалася машинобудівна промисловість. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво досконалих надпотужних видобувних машин для гірничорудної промисловості. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудування республіки було налагоджено виробництво різноманітних агрегатів для хімічної індустрії. Було фактично заново створено вітчизняне автомобілебудування, радіоелектроніку, розвивалося виробництво обчислювальної техніки, виготовлення приладів із застосуванням синтетичних алмазів.

Досить непогані досягнення демонструвало республіканське транспортне машинобудування. У Ворошиловграді й Харкові з 1956 р. набирав обертів серійний випуск тепловозів. Унаслідок цього з наступного року випуск паровозів взагалі припинили.

На Харківському авіаційному заводі було розпочато серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера ТУ-104. Із 1960 р. підприємство перейшло на випуск нового літака ТУ-124, що використовувався як на внутрішніх, так і на міжнародних трасах. Київський авіаційний завод розгорнув виробництво турбогвинтового літака АН-24, який став найпоширенішою машиною свого класу в пасажирських перевезеннях у СРСР.

Із другої половини 1950-х рр. прискорився розвиток харчової і особливо легкої промисловості, які в довоєнні роки в республіці слабо розвивалися. Важка індустрія, яка раніше обслуговувала переважно воєнно-промисловий комплекс і власні потреби, почала більше виробляти на своїх потужностях технічного устаткування для легкої і харчової промисловості. Для реконструкції діючих і будівництва нових підприємств почали застосовувати також техніку, що надходила зі східноєвропейських соціалістичних країн. Крім цього, підприємства важкої індустрії зобов'язали в значних обсягах виробляти товари народного споживання. Завдяки цим заходам забезпечення населення різноманітними товарами широкого вжитку порівняно з довоєнним періодом суттєво покращилося.

3 РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Кількість міського і сільського населення республіки в цей період була приблизно однаковою. Тобто фактично один колгоспник годував одного жителя міста. Проте за колгоспно-радгоспної системи селяни були нездатні забезпечити міських споживачів достатньою кількістю продуктів. Спробою подолання дефіциту продовольства стало освоєння цілинних і перелогових земель. У 1956 р. було отримано найбільший урожай. Новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

Піднесення виробництва в сільському господарстві тривало п'ять років. Цьому сприяло вкладання державою великих коштів у його розвиток. Протягом 1954—1958 рр. збір зерна в Україні збільшився майже на 20 %, цукрових буряків — у 2 рази, виробництво молока — у 3 рази, м'яса — більш ніж у 2 рази. Однак після 1958 р. сільськогосподарське виробництво почало занепадати. Це було обумовлено перш за все неефективністю колгоспно-радгоспної системи загалом та численними, але погано продуманими заходами, ініціатором яких виступав М. Хрущов.

Радянський агітаційний плакат. 1955 р.

Після візиту до США, де він дізнався, як широко використовується кукурудза, особливо для відгодівлі худоби, Україну охопила «кукурудзяна епопея». У 1961 р. в республіці для «цариці полів» виділили 3 млн га кращих земель (20 % від усіх посівних площ). Завдяки мінеральним добривам, виробництво яких розгорнула українська хімічна промисловість, урожай був непоганим. Однак у неврожайні роки (наприклад у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи в посівах спричиняло те, що худобу, як завжди, переводили на годування соломою, а людям доводилося звикати до специфічного смаку хліба з домішкою кукурудзяного борошна.

У травні 1958 р. М. Хрущов вирішив продати колгоспам техніку машинно-тракторних станцій (МТС) і створити замість них ремонтно-технічні станції (РТС), на які крім ремонту, покладалися також постачальницькі функції. Незважаючи на пільгові ціни, викуп техніки та її утримання стали величезним тягарем для слабкої економіки колгоспів.

Радянський агітаційний плакат. 1959 р.

У 1956 р. було запроваджено грошовий податок із громадян, які тримали худобу в містах і робітничих селищах, а влітку 1959 р. указом Президії Верховної Ради УРСР її взагалі заборонили мати неколгоспникам. У 1957 р. на пленумі ЦК КПУ Хрущов запропонував організувати продаж селянами своїх корів колгоспам. Мовляв, для чого мати клопіт із худобою, коли можна отримувати молоко за трудодні на колгоспній фермі, і взагалі, на його думку, незабаром особисті підсобні господарства повинні зникнути. Однак колгоспники відмовлялися добровільно віддавати своїх корів. Кампанія з вилучення худоби відбувалася лише завдяки адміністративному тиску, як у сталінські часи, й продемонструвала, що економічною доцільністю знову знехтували задля ідеологічних догм. У результаті цього обсяг продукції, що надходив у базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли.

Наприкінці 1959 р. М. Хрущов ініціював кампанію з укрупнення колгоспів. Якщо в 1950 р. в республіці їх налічувалося 19 295, то в 1960 р. залишилося 9634. Тепер один колгосп, як правило, включав кілька населених пунктів. Одночасно з цим під контролем партійних органів за демагогічними гаслами ліквідації відмінностей між містами й селами розпочали зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідацію «неперспективних сел». Крім окремих показових колгоспів, яким штучно створювали сприятливі умови, у більшості не було коштів на будівництво багатоквартирних будинків, спорудження водого-

Тракторний парк Мізоцького бурякорадгоспу

Черга за хлібом. Одеса

нів, каналізації, театрів тощо. Чергова кампанія вкрай несприятливо вплинула на економіку колгоспів і побут селян.

На середину 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку радянської економіки. Посуха 1963 р. призвела до перебоїв у постачанні хліба населенню. На вулицях міст знову з'явилися довгі черги за хлібом. Високі зобов'язання щодо постачання зерна виконати повністю Україна не могла. У 1963 р., щоб уникнути голоду, СРСР розпочав закуповувати зерно в США та Канаді. Країна потрапила в залежність від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися. Одночасно це продемонструвало провал ініційованих М. Хрущовим заходів із реформування сільського господарства.

4 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ. Безсумнівним досягненням М. Хрущова стали численні позитивні перетворення в соціальній політиці. Навесні 1956 р. було здійснено перші заходи з поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. Тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Із 77 до 112 календарних днів збільшилися відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами. Було скасовано норми, що прив'язували робітників до підприємств, де вони працювали. Тепер вони могли змінювати місце роботи, за два тижні попередивши адміністрацію про свій намір. Також було скасовано судову відповідальність за самовільне залишення робочого місця і прогул без поважних причин. У 1958 р. селяни отримали паспорти, завдяки цьому вони могли вільно залишити свій колгосп або радгосп. Для підлітків віком від 16 до 18 років встановлювався шестигодинний робочий день. Розпочався поступовий (за галузями) перехід із восьми на семигодинний робочий день. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. Завдяки цим заходам М. Хрущов, суттєво не обтяжуючи бюджет значними витратами, одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

ПРАВДА

В Совете Министров Союза ССР

ЗАКОН О ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПЕНСИЯХ

Закон про державні пенсії. 1956 р.

Істотних змін зазнала пенсійна система. У липні 1956 р. було прийнято Закон про державні пенсії, за яким було значно збільшено пенсії нижчих розрядів і обмежено розміри великих пенсій. Середній розмір пенсій збільшився майже вдвічі. Пенсійний вік знижувався до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки з 60 років, чоловіки з 65 років. Мінімальний розмір пенсій для колгоспників був зовсім мізерним — 12 крб на місяць, але це був помітний прогрес порівняно з тим, що раніше утримання непрацездатних селян здійснювалося самими колгоспами і не регламентувалося державою.

У вересні 1956 р. урядовою постановою в середньому на третину було підвищено заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям. Неоподатковуваний мінімум заробітної плати також збільшився. Для допомоги жінкам-матерям створювалися школи-інтернати і групи подовженого дня в загальноосвітніх школах.

У магазині

Пенсійна реформа, підвищення зарплат та інші заходи значно обтяжили бюджет. Для того щоб виправити ситуацію, за пропозицією М. Хрущова на 20 років було відкладено виплати за державними облігаціями внутрішньої позики, які в напівдобровільному-напівпримусовому порядку купували громадяни. У результаті цього постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава протягом десятків років примушувала віддавати значну частину свого заробітку.

Перша хрущовка, побудована 1957 р. в Коломийському провулку м. Києва, досі стоїть

Суттєві зміни відбулися у ставленні до будівництва житла. У липні 1957 р. було проголошено курс на забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою у наступні 10—12 років. Для цього житлове будівництво переорієнтовувалося на спорудження будинків за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів будівництва. Висота приміщень встановлювалася до 2,5 метрів, кількість поверхів у малих та середніх містах — 2—3, у великих — 4—5. Понад 3 млн квартир, споруджених у наступні роки в республіці, істотно пом'якшили житлову проблему. Якщо в 1918—1955 рр. в Україні загальна площа споруджених житлових будинків становила 62,78 млн м^2, то в 1956—1964 рр. — 66,49 млн м^2. Збудовані в цей період панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше стали презирливо називати «хрущобами», але тоді вони дали змогу декільком мільйонам громадян республіки залишити бараки й перенаселені комуналки та переселитися в нові квартири сімейного типу. Загалом гостроту житлової проблеми в Україні було знято, хоча нестачу житла повністю ліквідовано не було.

Висадка каштанів у Києві. 1960 р.

Дещо поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку тривалого використання. У побут поступово входили пилососи, холодильники, швейні та пральні машини. Про позитивні зрушення свідчило те, що в загальних видатках трудящих особливо зросли витрати на придбання взуття, швейних виробів, хутра тощо. Нехай і повільно, але економіка починала працювати на задоволення потреб людей. Позитивно був сприйнятий трудящими республіки й розпочатий на початку 1960-х рр. перехід підприємств на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями.

ВИСНОВКИ

- Зміни, що відбувалися в період хрущовської «відлиги» в економічній та соціальній сферах, загалом позитивно позначилися на Україні та її населенні. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами розвитку як традиційних, так і нових галузей промисловості України.
- Суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова негативно вплинув на розвиток сільського господарства республіки. Якщо у другій половині 1950-х рр. сільське господарство України під впливом державних капіталовкладень поступово розвивалося, то на початку 1960-х рр. колгоспи стали занепадати. Результатом цього стало виникнення нового явища в житті країни — імпортної залежності від закупівлі зерна.
- Вагомим досягненням цієї доби стала соціальна політика, яка, незважаючи на низку прорахунків і невдач, стала більш дієвою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Скільки раднаргоспів було створено в УРСР у 1957 р.? **2.** Який республіканський раднаргосп був найбільшим за територією та населенням? **3.** Які газові родовища було відкрито в УРСР у цей період? **4.** Назвіть чотири гіганти «великої хімії», збудовані в цей час у республіці. **5.** Коли було ліквідовано

МТС? **6.** Який пенсійний вік було встановлено для робітників і службовців у 1956 р.?

7. Назвіть зміни, що відбулися в управлінні господарством УРСР у період хрущовської «відлиги». **8.** Визначте основні досягнення в розвитку тогочасної промисловості республіки. **9.** Наведіть факти, які свідчать про суперечливий і непослідовний характер аграрної політики у цей період.

10. Продовжте складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства». **11.** Прослідкуйте за картою процес виникнення та реорганізації раднаргоспів.

12. Якою мірою, на вашу думку, в період хрущовської «відлиги» зі зверненням уваги на соціальні потреби людей змінився характер радянської економіки? Поясніть свою точку зору.

§ 11. Опозиційний рух. «Шістдесятництво»

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості опозиційного руху в другій половині 1950-х рр.; дізнатися, як відбулося зародження дисидентського руху; аналізувати рух «шістдесятників».

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Як відбувалося протистояння радянській владі в Україні в перші повоєнні роки? **2.** Якими були цілі учасників тогочасного українського національно-визвольного руху? **3.** Які вимоги висувалися у відкритому листі українських політичних в'язнів до Організації Об'єднаних Націй?

1 ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр. В умовах хрущовської «відлиги» в Україні продовжував розвиватися опозиційний рух. Здійснювана в межах десталінізації лібералізація суспільно-політичного життя сприяла появі в республіці тих, хто шукав шляхів до подальшої демократизації і досягнення національного суверенітету.

Першим документом, у якому в період «відлиги» висловлювалися головні вимоги українського опозиційного руху, став відкритий лист українських політичних в'язнів до Організації Об'єднаних Націй. У ньому вкотре було заявлено про необхідність «самовизначення Української Соборної Держави». Проте десталінізація реального становища республіки істотно не змінила. Покращилося лише життя партійно-радянської номенклатури. КДБ УРСР, основний орган політичного нагляду за населенням, продовжував наполегливу боротьбу з проявами «українського націоналізму». Республіканське партійне керівництво, як і раніше, зобов'язувало його працівників «посилити роботу щодо запобігання, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки». У нових умовах працівники органів держбезпеки відмовилися від створення фіктивних контрреволюційних організацій. Їх зобов'язали ширше застосовувати профілактичну «виховну» роботу з тими, хто «випадково потрапив на ворожий шлях». Однак крім цього, за офіційною статистикою, у 1954—1959 рр. КДБ УРСР ліквідував «183 націоналістичних і антирадянських угруповання, притягнуло до судової відповідальності за антирадянську діяльність 1879 осіб, піддало різноманітним формам адміністративного переслідування 1300 осіб». Варто зазначити, що в республіці, як і в СРСР загалом, тлумачення понять «націоналістичний» та «антирадянський» визначалося не правовими нормами, а розумінням їх працівниками органів держбезпеки.

Відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби в Україні стала ліквідація останніх осередків опору ОУН-УПА. У 1956 р., за статистикою КДБ УРСР, було ліквідовано останню активну боївку ОУН-УПА. У 1958 р. в Станіславі (нині Івано-Франківськ) працівники держбезпеки розгромили Об'єднану партію визволення України, яка намагалася діяти на основі організаційних засад ОУН-УПА. У 1961 р.

у Львові було ліквідовано Український національний комітет, діяльність якого також базувалася на засадах ідеології та організації ОУН-УПА.

2 ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ. Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап опозиційного руху, який згодом отримав назву дисидентського. Він характеризувався відмінною від попередників тактикою боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», нові борці за національне самовизначення почали по можливості поєднувати підпільну діяльність з легальними формами роботи.

Дисидентський рух в Україні, як заведено вважати, започаткувала Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), яка діяла на території західноукраїнських областей у 1958—1961 рр. Її засновниками стали молоді юристи Л. Лук'яненко та І. Кандиба, які створили ядро майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в повоєнній історії він передбачав боротьбу за вихід України зі складу СРСР виключно ненасильницькими легальними засобами. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за реалізацію відповідних статей Конституцій СРСР та УРСР, які передбачали право виходу радянських республік зі складу Союзу. А згодом ці питання мала розглянути Верховна Рада УРСР або вирішувати на всеукраїнському референдумі. При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним ладом мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Однак вони заявляли, що дотримуються «справжнього марксизму», відмінного від ідеології та практики КПРС.

Однак далі визначення програмних засад і намірів діяльність спілки не пішла. У січні 1961 р. її керівників Л. Лук'яненка, І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцького, Й. Боровницького та І. Іліша заарештували. Після чотиримісячного слідства у Львові відбувся судовий процес, де членів УРСС засудили до покарань, звинувативши у зраді Батьківщини. Так, Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, який потім замінили 15 роками ув'язнення.

На початку 1960-х рр. у зв'язку з погіршенням соціально-економічної ситуації через непродумані заходи М. Хрущова кількість зафіксованих КДБ так званих антирадянських проявів збільшилася. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР виявили 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 25 авторами. Україна була однією з тих радянських республік, де їх виявили найбільше.

У 1964 р. в західноукраїнських областях виникла ще одна підпільна дисидентська організація — Український національний фронт (УНФ). В основній організації було 150 членів, існувала розгалужена мережа осередків в інших регіонах України. Організація мала кілька програмних документів — «Про-

Дисиденти (із латин. «незгодний») — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху спротиву тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

…Перехід до агітації випливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарування завдовжки в ціле покоління.

? Як автор джерела пояснює доцільність обраних УРСС методів діяльності?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Л. Лук'яненко згадував, як він нагадав слідчому, що мета діяльності УРСС відповідає конституційним нормам. Останній відповів на це: «Конституція існує для закордону!»

«Шістдесятники» — опозиційний владі рух творчої молоді, що сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології, думки й прагнула оновлення радянського режиму шляхом реформ.

граму», «Статут» і «Тактику». Упродовж декількох років УНФ видавав теоретичний журнал «Воля і Батьківщина» (усього вийшло 16 номерів). Члени організації складали присягу й сплачували членські внески. Завдяки суворій конспірації тривалий час її члени уникали викриття органами КДБ.

Своєю головною метою УНФ уважав вихід України зі складу СРСР й утворення самостійної держави. Стоячи на засадах націоналізму, організація намагалася спиратися на представників різних верств суспільства — селян, робітників, інтелігенцію. УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але основною формою здобуття незалежності вважав всенародний референдум. Серед активістів УНФ були З. Красівський, М. Мелень, Д. Квецько, М. Федів, М. Дяк, І. Могилич та ін.

3 «ШІСТДЕСЯТНИЦТВО». У період «відлиги» під впливом лібералізації суспільного життя серед інтелігенції з'явилася творча молодь, яка прагнула вийти за межі «соціалістичного реалізму». Відображенням цього став рух «шістдесятників».

Критичне ставлення до дійсності, притаманне «шістдесятникам», формувалося під впливом гуманістичних цінностей західної культури, які проникали в Україну в умовах лібералізації радянського режиму. Із 1958 р. в республіці було відновлено видання журналу «Всесвіт», де українською мовою друкувалися найкращі зразки тогочасної західної літератури. З'явилися раніше недоступні твори А. Камю, А. де Сент-Екзюпері, Ф. Кафки, Е. Хемінгуея, Е. М. Ремарка та інших письменників. Це мало значний вплив на світогляд молоді, утвердження в неї розуміння змісту загальнолюдських цінностей.

«Шістдесятники» не боролися з існуючим ладом, а виступали за його оновлення шляхом реформ на основі західноєвропейських уявлень про соціалізм. Серед них була поширеною теза про «соціалізм із людським обличчям». Вони виступали за визнання пріоритету прав людини, рівність усіх, у тому числі вищих посадовців, перед законом, верховенство суспільства над державою, подолання відірваності від західної культури, невтручання партійних ідеологів у творчий процес. Окрім цього, для українських «шістдесятників» надзвичайно важливими були проблеми, пов'язані зі станом національної культури. Вони виступали на захист рідної мови та вітчизняної історії, намагалися сприяти популяризації в народі здобутків української літератури й мистецтва, виступали проти обмежень, що накладав на творчість «соціалістичний реалізм».

На початку 1960 р. в Києві за сприяння міського комітету комсомолу утворився клуб «Супутник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною. Очолював клуб Л. Танюк. Невдовзі він став популярним серед молодих митців. Тут завжди користувалися великою популярністю лекції І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка з проблем розвитку української літератури. З історії та мистецтвознавства України читали лекції О. Апанович, М. Брайчевський та М. Логвин.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

«Шістдесятник» В. Мороз про тих, хто представляв цю течію в Україні

...То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним із найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях.., які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди у моральному розумінні... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватися з багна.

? **1.** Які факти про українських «шістдесятників» наводить автор? **2.** Як ви розумієте наведене автором розуміння змісту українського «шістдесятництва»?